

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ

П'ЯТНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

*Збірник матеріалів наукової конференції,
присвяченої 155-й річниці з дня народження
видатного українського вченого
академіка АН України М. Ф. Сумцова*

17 квітня 2009 р.

Харків
«ОРИГІНАЛ»
2009

*Друкується за рішенням науково-методичної ради
Харківського історичного музею,
протокол № 2 від 24 березня 2009 р.*

Редакційна колегія:

О. М. Сошнікова, заступник директора з наукової роботи; О. Д. Івах, учений секретар; А. В. Панченко, завідувач науково-методичного відділу; В. В. Буличова, завідувач відділу науково-фондової роботи; І. П. Шевцов, лаборант 3-го науково-експозиційного відділу (усі — Харківський історичний музей)

Рецензенти:

С. М. Кудеко, заслужений працівник культури України, кандидат історичних наук, професор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна;

С. І. Посохов, доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна.

П'ятнадцяті Сумцовські читання: Матеріали наукової конференції, присвяченої 155-й річниці з дня народження видатного українського вченого, академіка АН України М. Ф. Сумцова, Харків, 17 квіт. 2009 р. / Харківський історичний музей. — Х.: Оригінал, 2009. — 128 с.

ISSN 978-966-649-060-8.

До збірника увійшли тези доповідей і повідомлень з проблем музейної справи, збереження та популяризації історико-культурної спадщини співробітників музею, учених випів, краєзнавців м. Харкова, які брали участь у науковій конференції, присвяченій 155-й річниці з дня народження видатного українського вченого, академіка АН України М. Ф. Сумцова, що проходила в рамках XV Сумцовських читань у Харківському історичному музеї.

Для музейних фахівців, істориків, працівників культури, краєзнавців, студентів випів і середніх навчальних закладів.

**ББК 79.1(4УКР)я5 : 63.2/3(4УКР)я5
УДК 069.01 : 745/749 : 929 : 930**

ISBN 978-966-649-060-8

© Харківський історичний музей, 2009
© Шевцов І. П., художнє оформлення, 2009

М. М. Красиков,
*канд. філол. наук, доцент,
директор етнографічного музею НТУ «ХПІ»*

**МИКОЛА СУМЦОВ — ПРОДОВЖУВАЧ СПРАВИ
ПАВЛА ЧУБИНСЬКОГО**

Кожна епоха в науці висуває свою центрову постать. Безсумнісно, для української етнографії 1870 — початку 1880-х рр. такою людиною був П. П. Чубинський — невтомний збирач, дослідник і публікатор фольклорно-етнографічних матеріалів.

Фактично 40 років (з початку 1880-х до 1921-го) М. Ф. Сумцов служив етнографічній науці. 30 років він був одним з найактивніших її організаторів на теренах Лівобережної України. Як секретар, а потім голова Харківського історико-філологічного товариства він опікувався виданням збірок ХІФТу (значну кількість сторінок яких займали етнографічні розвідки і матеріали), заснував етнографічний музей при товаристві, був «душею» і одним з головних організаторів XII Всеросійського Археологічного з'їзду в Харкові в 1902 р.

У доповіді аналізується робота М. Сумцова зі згуртування навколо ХІФТу і його друкованих органів колективу етнографів і фольклористів, створення своєрідного аналога «Трудов...», упорядкованих Чубинським.

Як і П. Чубинський, М. Сумцов розумів, що справжнє етнографічне обстеження краю не можуть зробити кілька висококваліфікованих науковців, без залучення ентузіастів-аматорів (насамперед учителів, священиків, просто освічених селян та міщан), які, як вважав учений, ближче стоять до носіїв традицій (бо самі є певною мірою етнографами) і тому саме можуть збагатити науку безцінними фольклорними матеріалами і достовірними етнографічними відомостями.

Не тільки сумцовські програми й звернення до населення («Несколько слов о том, чем местные жители могут быть полезны Историко-филологическому обществу», «О собирании этнографических материалов», «Вниманию сельских жителей», «Программа для собирания этнографических сведений о крестьянском населении Харьковской губернии», «Программа для собирания пи-

санок и сведений о них», «Программа для собирания сведений о кобзарях и лириках» та ін.), але й безпосередня робота науковця зі збирачами (консультування, науково-методична допомога, підготовка до друку матеріалів) — справа непоказна, буденна, непомітна, але трудомістка — дали блискучий результат: публікацію у «Сборниках Историко-филологического общества» і окремими виданнями (відбитками) фольклорно-етнографічних праць, що за повнотою, докладністю, точністю фіксації могли конкурувати із славнозвісними «Трудами этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом», впорядкованими П. Чубинським.

Особливо це стосується публікацій П. В. Іванова (1837—1931) — людини, яка не мала навіть вищої освіти, але під кінець життя (у 1925 р.) — за визначні заслуги у галузі етнографії та фольклористики була обрана членом-кореспондентом Всеукраїнської Академії наук. За допомоги М. Сумцова і з його передмовою з'явився найфундаментальніший дореволюційний опис ігор українських дітей — «Игры крестьянских детей в Купянском уезде» (Сб. ХИФО, 1890, т. 2, вып. 3), цікава і репрезентативна за сюжетикою праця «Народные рассказы о Доле (Материалы для характеристики мирозерцания крестьян. населения Купянского уезда)» (Сб. ХИФО, 1892, т. 4), одна з кращих розвідок з народної демонології — «Народные рассказы о домовых, леших, водяных и русалках (Материалы для характеристики мирозерцания крестьян. населения Купян. уезда)» (Сб. ХИФО, 1893, т. 5, вып. 1), найґрунтовніший слобожанський народний календар з великою кількістю фольклорних матеріалів (календарних пісень, приспівок, переказів, примовок тощо) — «Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии» (Сб. ХИФО, 1907, т. 17), невелика, але дуже змістовна праця «Очерк воззрений крестьянского населения Купянского уезда на душу и загробную жизнь» (Сб. ХИФО, 1909, т. 18), така ж відносно коротка, але теж цінна для розуміння традиційного світогляду і для дослідження народної медицини добірка польових записів «Несколько заговоров из Старобельского уезда» (Вестник ХИФО, 1913, вып. 4).

У «Сборниках» товариства друкувалися й фундаментальні фольклорні збірки І. Манжури («Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, записанные И. И. Манжурой в Екатеринославской губернии», «Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурою») та

Я. П. Новицького («Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874—1894 годах»), а також архівні матеріали (наприклад, «Галицко-русские этнографические записи конца XVIII века») і результати експедиційних досліджень таких науковців, як В. Милорадович, В. Бабенко, С. Маслов, Є. Кріст, П. Тіховський, С. Фарфоровський. Та й сам М. Сумцов виступив у ролі польовика, подавши «Очерки народного быта (Из этнографических экскурсий 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии)» (Сб. ХИФО, 1902, т. 13).

Якщо охопити оком хоча б названі вище публікації, які з'явилися у виданнях ХІФТу завдяки сприянню його голови, стане зрозуміло, що Микола Сумцов протягом усієї своєї діяльності виконував акумулюючу і консолідуючу місію, стимулюючи збирання і науково-дослідну активність слобожанських (і ширше — лівобережних) аматорів та науковців і — головне — вводячи до наукового обігу праці, що за першосортністю матеріалів не поступалися найвищим досягненням корифеїв вітчизняної етнографічної науки другої половини ХІХ — початку ХХ ст.

М. О. Малиновський,
канд. іст. наук, доцент ХДАК

М. Ф. СУМЦОВ ЯК ІСТОРИК СЛОБОЖАНЩИНИ

Видатний вчений-українознавець М. Ф. Сумцов відомий переважно як етнограф, фольклорист, мистецтвознавець та музеєзнавець. Але при цьому він, слобожанин з діда-прадіда, пов'язавши все своє трудове життя з рідною Слобожанщиною, зробив багато для вивчення та популяризації історії нашого краю. Історичним поглядам та підходам М. Ф. Сумцова притаманні характерні риси та особливості.

Історією Слобожанщини вчений цікавився упродовж усієї своєї наукової діяльності. Молодим двадцятишестирічним дослідником (1889) він по суті перший сформулював програму комплексного вивчення історії рідного краю: проведення археологічних розкопок на Університетській гірці, де осіли перші переселенці; збір і публікація історичних джерел, архівних матеріалів; проведення відповідної бібліографічної роботи тощо. При цьому головним він вважав дослідження самотутніх особливостей регіону та його

жителів. Цю програму вчений буде послідовно реалізовувати все своє життя.

Праці М. Ф. Сумцова відзначаються відсутністю провінційності, гарячою любов'ю до своєї малої батьківщини, її мешканців; при цьому залюбленість не заважає вченому бачити невирішені проблеми соціально-культурного та культурного розвитку, негативні риси в житті слобожан (шкідливі забобони, повір'я тощо). Дослідження М. Ф. Сумцова містять цінний фактичний матеріал, який має бути використаний при створенні народознавчої історії України, а це одне з основних завдань сучасної української науки. Для робіт видатного українознавця характерна велика і різноманітна джерельна база — фольклорно-етнографічні матеріали, археографічні публікації, періодика тощо.

Значну увагу приділяв науковець далекому минулому Слобожанщини — давнім шляхам (Сагайдак та ін.), могилам, залишкам укріплень, археологічним знахідкам — зброї, посуду тощо. Однак у центрі уваги М. Ф. Сумцова — всебічне вивчення історії XVII—XIX ст. У таких роботах, як «Очерки народного быта», «Слобожане. Історико-етнографічна розвідка» та ін., висвітлюється складний процес заселення краю, труднощі, подолані нашими предками, боротьба з татарами, зокрема роль І. Сірка. Аналізується розвиток господарства — хліборобства, тваринництва, ремесел, промислів, економічна політика царського уряду. Дається неоднозначна оцінка розвитку фабрично-заводської промисловості в XIX ст. Поряд з позитивними вказуються і негативні наслідки — як економічні (занепад українських промислів), так і в духовному розвитку (падіння моралі, цияцтво, бешкети тощо).

Детально розкриваються побут, звичаї, повір'я слобожан, їх кращі риси — демократизм, працелюбність, почуття справедливості, охайність, ввічливість тощо. Негативно характеризується гнобительська політика російського царизму, спрямована на русифікацію та денационалізацію українського населення.

Але особливу увагу М. Ф. Сумцова привертала питання розвитку культури, тобто просвітницької діяльності, освіти, науки, стан музеїв, бібліотек. Одним із перших він висвітлив діяльність «Попівської академії» — літературно-мистецького гуртка, який очолював О. Палідин наприкінці XVIII — початку XIX ст. Головним наслідком діяльності членів цього гуртка, зокрема В. Каразіна, вважав М. Сумцов, стала підготовка громадської думки Слобожанщини про необхідність розгортання просвітницької діяльності, що сприяло заснуванню в Харкові першого в підросійській

Україні університету, поступовому збільшенню початкових шкіл, а в подальшому — розгортанню народознавчих досліджень.

М. Ф. Сумцов був серед тих, хто порушив питання про важливість створення наукової історії Харківського університету, а для цього — підготовки необхідної джерельної бази. Він став першим біографом видатного харківського мовознавця Олександра Потебні, у своїх численних працях всебічно розкрив науковий доробок вченого.

М. Ф. Сумцов прагнув сказати вдячне слово про кожного, хто зробив щось корисне для розвитку Слобідського краю. Високо він оцінював фольклорно-етнографічну діяльність А. Метлинського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Іванова, літераторів Я. Шоголіва, Б. Грінченка. Значну роль відіграв М. Сумцов у розвитку української історіографії, давши глибокі і влучні оцінки творам істориків, пов'язаних зі Слобожанщиною.

А. О. Сошніков,

канд. філос. наук, доцент ХНУВС

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МУЗЕЇВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПАНУВАННЯ ТОТАЛІТАРНО-КОЛОНІАЛЬНИХ РЕЖИМІВ

За радянських часів спроби узагальнити процес розвитку музейництва в Україні з'являються в працях М. Бондаря, Г. Мезенцевої, М. Славіна, Ю. Омельченка, але в силу політичних причин автори необ'єктивно розглядали події, що вплинули на розвиток вітчизняної музейної справи, не досліджували становлення музейництва за доби Центральної Ради, Гетьманату, Директорії. Отже, подальшому ефективному використанню величезного потенціалу вітчизняного музейництва сприяє ретельне дослідження етапів становлення і розвитку музейної справи.

Насамперед слід зазначити, що до кінця 1920-х рр. в Радянській Україні були в основному розв'язані питання централізованого управління музейною мережею. У зміцненні законодавчої основи музейництва України відіграло «Положення про пам'ятки культури і природи», затверджене ВУЦВК РНК УСРР 16 червня 1926 р. У 1917—1920 рр. виникло близько 50 музеїв, 1925 р. діяло 111, а 1928 р. — уже 146, що поділялись на республіканські, окружні та місцеві. Музейних працівників в Україні готували Київський та Одеський археологічні інститути, Харківський художній інсти-

тут. У 1930-х рр. головним стає ідеологічне навантаження «діама-ту», тож експозиції музеїв були уніфіковані, принципи предметності ігнорувалися. Музеї поповнюються новими кадрами, причому інтелектуальний рівень і освіченість перестають бути критерієм професіоналізму. При вирішенні кадрових питань основним стає фактор соціального походження та партійності. Якщо в 1925 р. частка спеціалістів з вищою освітою складала 66,7 %, то в 1940 р. зменшилась на 37,3 % (по СРСР). До 1936 р. під репресивну машину підпало не менше третини працівників центральних музеїв. У середньому ж музеї позбулися кожного четвертого працівника. Закріпилося ставлення до музею як до політосвітнього комбінату, де лише виконували постанови та інструкції. Музейні експозиції перетворилися на стенди пропаганди досягнень комуністичного будівництва.

Однак на початку 1941 р. Україна володіла величезними музейними багатствами. Встановлено, що в 151 музеї так званого відкритого типу налічувалося близько 2,8 млн експонатів (в експозиції перебувало 387 тис.), а з урахуванням університетських та відомчих фондів їх кількість становила близько 6 млн. Часто доля експонатів залежала від розуміння партійним керівництвом значення збереження культурної спадщини, тому після відступу радянських військ дуже багато унікальних речей і збірок залишилося напризволяще, частина евакуйованих матеріалів загубилася в дорозі або зазнала пошкоджень.

Оголосивши себе захисниками європеїзму від азійського впливу, нацисти почали планомірне нищення історичних пам'яток народів СРСР: «культурні цінності на Сході не мають значення». У Каневі в музеї Т. Шевченка окупанти трошили прикладами статуї, дзеркальні вітрини, вази, розстрілювали з автоматів картини, книги, зривали зі стін вінки, а перший поверх перетворили на конюшню. Величезних втрат зазнала найбагатша в республіці колекція історико-мистецьких пам'яток Української картинної галереї (нині Харківський художній музей): з 680 західноєвропейських картин вкрадено 559, із 2507 творів російського і українського живопису — 2146, було знищено або вивезено до рейху унікальне зібрання ікон (понад 1000 одиниць), більше 30 000 графічних творів вітчизняних і закордонних художників. Нищення історико-культурних цінностей супроводжувалося плановим пограбуванням.

При німцях найбільше музеїв діяло в Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові. У 1942 р. кілька київських музеїв було відкри-

то для відвідування, але тільки німцями. У Харкові огляд музейних експозицій було дозволено й для місцевого населення, українські та німецькі відвідувачі обслуговувалися в різні дні тижня. Під час німецької втечі з України тривало широкомасштабне вивезення музейних фондів.

Відновлення музейної мережі в УРСР починається одразу після визволення від німецьких загарбників. Якщо в 1943 р. поновили свою діяльність 11 музеїв, то в січні 1945 р. в республіці вже працювало 97 музеїв, з яких 19 республіканського і 78 обласного значення. Однак спостерігалися негативні тенденції. Музеї Москви та Ленінграда могли отримати практично будь-який експонат. У 1948 р. з архівів Києва та Полтави до Центрального архіву літератури і мистецтва в Москві вилучили фамільні фонди родичів Миколи Гоголя — Гоголів-Яновських та Бикових. У 1949 р. з колекцій озброєнь Львівського історичного музею було передано до Історичного музею в Москві та Ермітажу 9 експонатів, у тому числі кілька рідкісних повних обладунків польських крилатих гусарів, що порушило цілісність місцевої колекції. Згодом до Ермітажу передали відібрану у львів'ян унікальну турецьку налатку XVII ст., вишукано орнаментовану ашікаціями з шовкової тканини (довжина по периметру сягала 27 метрів). «З метою поповнення експозиції Московського державного історичного музею» у 1956 р. дирекції Закарпатського краєзнавчого музею було наказано передати 45 етнографічних експонатів (вишивки, посуд, порохівниці тощо), а до Ленінграда з Київського та Львівського історичних музеїв, Івано-Франківського, Чернівецького та Ужгородського краєзнавчих музеїв було відправлено 45 предметів західноєвропейського та східного озброєння (шпаги XVI—XVIII ст., самурайські обладунки, середньовічний дворучний меч, східні кинджали, духові рушніці та вогнепальна зброя XVI—XIX ст.), у 1972 р. з Житомирського та Хмельницького держархівів — документи про родовід Леніна по материнській лінії та 128 єврейських тор. Лише протягом 1951—1972 рр. з України вилучили понад 3000 фондів обсягом 80000 справ. Тільки за 1973—1974 рр. до Москви потрапило 64 стародруки XVI—XVII ст. та 15 рукописних книг XV—XVII ст. Матеріали розкопок античних колоній на півдні України, скіфські старожитності, пам'ятки дофракійського часу на території Закарпаття, давньослов'янські та давньоруські пам'ятки Києва, Галича, Володимира-Волинського щорічно вивозилися з України протягом десятиріч. Практично весь античний відділ Ермітажу базується на українських матеріалах (роз-

конки в Криму, на Керченському півострові, Миколаївщині, Херсонщині). Окремий зал експозиції Ермітажу займають матеріали з розкопів пам'яток дофракійського часу на території Закарпатської області.

Реальні скорочення асигнувань на культуру, нігілістичне ставлення до історичної спадщини виходило безпосередньо від посадових осіб країни, керівників Комуністичної партії та радянської держави. Так, після виступу першого секретаря ЦК КПРС М. С. Хрушова, в якому різко критикувалися будь-які витрати, спрямовані на розвиток музейних закладів, в СРСР починається кампанія скорочення мережі державних музеїв. Зокрема, в Україні було звільнено близько 400 музейних працівників, 10 державних музеїв переведено на громадські засади. Після проведення скорочень в республіці налічувалося 89 державних музеїв з філіалами.

Міністерство культури УРСР неодноразово зверталося до Ради Міністрів республіки з пропозицією відновити роботу 10 державних музеїв і 2 філій. На кінець 1960-х рр. музейна мережа України була розширена до 132 історичних, краєзнавчих, літературно-меморіальних, художніх та інших музеїв. У республіці діяв 21 державний заповідник, який об'єднував найбільш цінні комплекси архітектурних пам'яток. Провідне місце посідають Київський історико-культурний заповідник «Києво-Печерська лавра», «Софійський музей» Києва, Канівський музей-заповідник Т. Шевченка, державні історико-археологічні заповідники на території давньогрецьких міст Ольвії та Херсонеса. Характерною рисою українського музейництва була організація етнографічних комплексів. У 1964 р. М. І. Сікорський започаткував створення музею просто неба в Переяслав-Хмельницькому. За участі П. Ю. Шелеста політбюро ЦК КПУ 4 лютого 1969 р. ухвалило постанову «Про створення в м. Києві Державного музею народної архітектури і побуту УРСР» (на кінець 1980-х рр. у цьому музеї на площі 150 га було зосереджено 300 споруд — пам'ятників української архітектури XVI—XX ст.). У 1972 р. відкрив свою експозицію Львівський музей народної архітектури і побуту, який розмістився на площі 60 га і налічував 74 пам'ятки архітектури.

Особливо активно розвиток музейної мережі відбувався в 1970—1980-х рр. Завдяки зусиллям громадськості й за підтримки владних структур в республіці склалася розгалужена музейна мережа, яка налічувала 391 заклад, що за своїм профілем розподілялася таким чином: музеї краєзнавчі — 70, історико-краєзнавчі — 114,

художні — 67, літературно-меморіальні — 48, меморіальні — 23. Станом на 1 січня 1989 р. українська музейна мережа налічувала 138 музеїв. Своєрідними флагманами музейної справи стали Державний історичний музей Києва, Київський державний музей Т. Г. Шевченка, Харківський історичний музей, Харківський художній музей, Дніпропетровський історичний музей, Львівський музей етнографії та художніх промислів.

Активний і послідовний процес українського національного відродження зумовлює необхідність осмислення безцінного культурного потенціалу, набутого нашими предками. Важливим засобом піднесення української національної свідомості стали музейні заклади, які в складних історичних умовах свого функціонування зуміли зберегти і донести до нас унікальні пам'ятки культури, які яскраво демонстрували самобутність українського народу. Саме в музеях України широко представлені багатовікові традиції, матеріалізована історія українського народу. Цивілізоване входження у світове співтовариство вимагає від української держави не лише досягти збалансованого і адекватного передовому науково-технічному рівневі розвитку народногосподарського комплексу, а й продемонструвати шанобливе, справді державницьке ставлення до свого національного багатства, зокрема збереження для прийдешніх поколінь природного довкілля та культурно-історичної спадщини.

О. М. Сошнікова,

*заступник директора з наукової роботи
Харківського історичного музею*

МУЗЕЄФІКАЦІЙНІ ТРАДИЦІЇ

МУЗЕЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ім. Г. С. СКОВОРОДИ В ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Потреба сучасного українського народу в раціоналізації власного існування в цьому світі викликає небувале зростання інтересу до проблем вітчизняної історії. Знання свого родоводу, історичних та культурних надбань наших предків необхідні не лише для піднесення національної гідності, а й для використання кращих традицій у практиці сьогодення.

Однією з інформаційних систем є музей — як проекція соціокультурної пам'яті, форма історичного наративу. Культурна традиція відображається в різних формах музейного упорядкування,

музеефікації. Саме в музейному просторі історія переоформлюється відповідно до сучасних запитів.

Розширення сфери впливу музею на суспільство, вплив усіх видів музеефікованої спадщини на процеси освіти і виховання, орієнтованість на різну музейну аудиторію перетворює сьогодні регіональні історичні та краєзнавчі музеї на найважливіші елементи культури регіону в умовах сучасної цивілізації. Саме вони мають зробити свій внесок у вирішення таких важливих питань сучасного українського суспільства, як проблема взаємовідносин регіонів, формування населення України в єдиний народ, виховання патріотизму. Особлива відповідальність лежить саме на історичних музеях, оскільки вони є школою музейництва України.

Харківський історичний музей — один з найбільших і найстаріших музеїв в Україні, який веде свій родовід від музею Слобідської України ім. Сковороди, заснованого в січні 1920 р. Біля витоків музею Слобідської України стояв видатний вчений, етнограф, історик, громадський діяч, академік М. Ф. Сумцов, широко відомий в Європі як дослідник народного побуту і світогляду. Ним розроблені наукові засади діяльності музею, де пріоритетним напрямком було всебітне «...вивчення українського народного життя, насамперед місцевого, в усіх відображеннях її різноманітних галузів» (Бюлетень № 1 Музею Слобідської України ім. Сковороди, 1925 р.). І це повністю відповідало загальній тенденції розвитку краєзнавства 20-х років минулого століття, коли етнографія набувала важливого значення у зв'язку з необхідністю вивчення виробничих можливостей окремих районів, якнайповнішого виявлення місцевих ресурсів. Такою й тепер залишається роль музею як ретранслятора пам'яток і традицій, що формує соціокультурну свідомість населення України. Саме тому сьогодні подальшого розвитку набули такі напрямки роботи музею, як науково-дослідна, фондова, експозиційна, науково-просвітницька і методична діяльність. Особливе значення має пошукова і науково-дослідна робота музею, що базується на цілеспрямованому науковому комплектуванні музейних фондів новими матеріалами.

На жаль, задекларована сучасна державна музейна політика практично не діє. Існуюча законодавча база є недосконалою і не дозволяє в повній мірі здійснювати основні функції музею, особливо це стосується комплектування фондів. Через брак коштів музей не має можливості поповнювати свої колекції цікавими

матеріалами кінця XX — початку XXI ст., які дуже важливі для висвітлення історії нашої країни та кращих досягнень у різних галузях науки, культури, промисловості та сільського господарства.

Останні роки музей комплектується переважно матеріалами, зібраними в археологічних та історичних експедиціях, меморіальними комплексами речей видатних харків'ян, що передають в дар музею або вони самі, або їхні родичі, фотографіями й документами, пов'язаними з діяльністю підприємств, закладів освіти та культури Харківщини. Продовжуючи традиції музею Слобідської України, фонди ХІМ постійно поповнюються цікавими етнографічними предметами цілих родин корінних слобожан. Наприклад, матеріали родин Сидоренків — Обухових — Козирських чітко і наочно дають інформацію про життя харків'ян, їх культуру та побут за останні майже 100 років історії Харківщини. Відділ етнографії музею також підтримує тісні зв'язки з народними умільцями О. Грайко, З. Овсієнко, І. Дмитрієвим та ін. Загалом у 2008 р. колекція музею поповнилася 1651 предметом.

Нині фонди музею налічують понад 250 тисяч музейних предметів. Тут зберігаються цінні археологічні, етнографічні, нумізматичні колекції, зібрання вітчизняної, іноземної зброї та військового спорядження, прапорів, історичних документів, фотоматеріалів, меморіальних речей, творів живопису та інших пам'яток матеріальної і духовної культури, що висвітлюють історію нашого краю з давнини до сучасності.

Особливого значення нині набуває питання створення відповідних умов для зберігання музейних предметів. Музей досі не має в повному обсязі відповідного сучасного обладнання для зберігання різних груп музейних предметів. Не має він і системи клімат-контролю за температурно-вологим режимом у фондосховищі, що ускладнює умови зберігання, особливо таких груп музейних предметів, як тканини, живопис, дерево. Слід зазначити, що останні 15 років зовсім не виділяються кошти на реставрацію та консервацію музейних предметів. Завдяки багаторічній наполегливій, високопрофесійній, самовідданій праці працівників Харківської філії Національного науково-дослідного реставраційного центру України друге життя отримали такі унікальні предмети початку XX ст. з музейної колекції ХІМ, як твори Є. Г. Волошинова, деякі плакати, годинники, бюст Т. Г. Шевченка роботи скульптора П. Верна, посуд, меблі тощо.

Справжньою подією року не лише для Харкова, а й усієї України стала реставрація унікальної національної реліквії України — гетьманського прапора кінця XVII ст. з фондів Харківського історичного музею. Надзвичайну цінність цієї пам'ятки засвідчує той факт, що прапор є єдиною реліквією XVII ст. у 20-мільонному Музейному фонді України, і це лише одне з трьох гетьманських знамен, збережених на світовому рівні (друге зберігається у Москві, а третє — у Стокгольмі). Реставрація прапора проводилася за підтримки прем'єр-міністра України Ю. В. Тимошенко та сприяння Фонду інтелектуальної співпраці «Україна — XXI століття» (Голова ради фонду Б. Губський) у реставраційних майстернях Національного музею Кракова (Польща) з вересня 2007 р. по вересень 2008 р. Після цього прапор був представлений для загального огляду на Міжнародній виставці «Україна — Швеція: на перехрестях історії (XVII—XVIII ст.)» у Національному музеї історії України, яку відкривали Президент України Віктор Ющенко та Король Швеції Карл XVI Густав. З квітня 2009 р. унікальна реліквія козацької доби експонується в Харківському історичному музеї і є справжньою гордістю Слобожанщини.

Важливим напрямком діяльності з вивчення і популяризації пам'яток історії та культури Слобожанщини є подальше удосконалення виставкової роботи. Щороку музей організовує близько двох десятків різноманітних тематичних виставок. Особливо популярна серед відвідувачів у 2008 р. була виставка «Свіча скорботи», присвячена сумній даті 75-річчя Голодомору 1932—1933 рр. в Україні. Завдяки вдалому архітектурно-художньому рішенняю та застосуванню сучасного технічного обладнання матеріали виставки промовисто та емоційно розповідали про страшну трагедію, якої зазнав український народ у часи лихоліття. Зовсім інший характер мала колекційна виставка кераміки «Перлина Слобожанщини» з фондів Харківського історичного музею. Прекрасний посуд, оригінальне художнє оформлення виставки допомагали відвідувачу поринути у світ прекрасного, змушуючи забути про щоденні проблеми і нелегке життя в сучасних умовах. Цього року нарешті вдалося відкрити довго очікувану харків'янами стаціонарну виставку «Харківщина 1917—1940 років», що стало черговим кроком на шляху до побудови постійно діючої стаціонарної експозиції музею.

На базі експозицій та виставок у ХІМ ведеться активна науково-просвітницька робота. Лекторії, факультативні заняття, зустрічі

з відомими харків'янами, ігрові вікторини для школярів з історичної та краєзнавчої тематики, музейні свята тощо — все це робить відвідування музею цікавим та пізнавальним, сприяє патріотичному вихованню молоді.

Підсумовуючи викладене вище, слід зазначити, що колектив Харківського історичного музею наполегливо працює за всіма напрямками музейної діяльності, гідно продовжуючи традиції музею Слобідської України ім. Сковороди, впроваджуючи в життя світоглядні орієнтири видатного вченого, справжнього патріота своєї країни Миколи Федоровича Сумцова. І сьогодні ми маємо повне право і вважаємо доцільним порушити клопотання про присвоєння нашому закладові імені його засновника М. Ф. Сумцова.

О. А. Желтобородова,
завідувач відділу ХІМ

**ВНЕСОК Г. П. УСПЕНСЬКОГО В РОЗВИТОК
ЕТНОГРАФІЧНОЇ НАУКИ НА СЛОБОЖАНЩИНІ**

У першій половині ХІХ ст. разом з активізацією суспільно-політичного та економічного життя в країні відбулося піднесення культурного і наукового розвитку, зокрема розвитку етнографічної науки. Головними центрами культурного і наукового життя на Україні на початку ХІХ ст. були Харківський і Київський університети.

Перші кроки розвитку етнографії в Харківському університеті пов'язані з діяльністю професора Г. П. Успенського, який був прибічником глибокого вивчення історії своєї країни. Він брав участь у розробці статистичних державних програм. 30 серпня 1809 р. Г. П. Успенський виступив на урочистих зборах Харківського університету з промовою «о том, что каждому народу нужно знать древнее и нынешнее состояние своего Отечества, нежели других государств». Тоді ж він подав до ради університету «Наставление учителям для составления исторических, топографических и статистических записок...», в якому передбачалося збирання й етнографічних матеріалів. У цьому висловлюванні Успенський постає перед науковим світом як історик і етнограф.

Під впливом успішної творчої діяльності Успенського в університеті було створене «Общество наук» для вивчення історії та етнографії. Робота велася досить плідно, про що свідчать публікації викладачів та студентів. У «Календаре» на 1809 р., виданому університетською друкарнею, була опублікована праця «Описание Харькова и Слободской украинской губернии». У 1811 р. вихованець університету С. Гречановський видає етнографічну працю «Описание местоприбытия и свойств козаков войска Донского», а 1816 р. молодий харківський ентузіаст О. Левшин публікує в журналі «Украинский вестник» (ч. 3—4) свій твір «Письма из Малороссии», що містив чимало відомостей про матеріальну і духовну культуру українців.

Сам Г. П. Успенський видав у 1811—1812 рр. фундаментальне дослідження з історичної етнографії «Опыт повествования о древностях русских» — книгу, яка, за словами Д. Багалія, «создала ему выдающееся положение среди русских историков того времени». Праця Г. П. Успенського була схвально сприйнята прогресивною громадськістю країни, бо, на противагу любительським описам культури та побуту, в ній було зроблено спробу етнографічного дослідження на науковій основі. Приблизно в цей час в університеті виношувалася ідея «собрать костюмы всей России», результатом чого стала «Книга с малороссийскими костюмами». Це був дійсно великий внесок в розвиток етнографічних досліджень краю.

Отже, в першій половині ХІХ ст. народознавча тематика стала досить актуальною для наукового вивчення, помітно посилювався інтерес до теоретичних питань з української етнографії. Одним з перших науковців питаннями етнографії — як загальної, так і української — займався професор Харківського університету Г. П. Успенський. Нагромаджені знання харківських вчених дали змогу виділити етнографічну проблематику в одну з важливих галузей у вивченні вітчизняної історії.

Л. Г. Овчиннікова,
ст. науковий співробітник ХІМ

ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ І. І. СРЕЗНЕВСЬКОГО

У вивчення культури та побуту слобожан великий внесок своєю творчою діяльністю здійснив відомий учений, етнограф та славіст І. І. Срезневський.

Народився І. І. Срезневський у місті Ярославлі 4 червня 1812 р. У зв'язку з призначенням його батька на посаду ординарного професора Харківського університету сім'я переїхала до Харкова. Початкову освіту здобував спочатку вдома під наглядом матері, а потім — у пансіоні.

Як студент Харківського університету (1826—1829) він почав систематично займатися вивченням української культури, зацікавився українськими народними піснями, більшість з яких записав у різних районах Слобідської України. Після закінчення університету І. І. Срезневський разом зі своїми товаришами по навчанню в пансіоні й університеті — братами Євєцькими, І. В. Росковшенком, О. Г. Шнигоцьким та О. О. Джунковським — органі-

зував гурток етнографів-романтиків, члени якого вивчали культуру і побут населення краю, записували українські пісні та думи, займались перекладами на українську мову літературних творів тогочасних поетів та письменників. Результатом діяльності гуртка стало видання І. І. Срезневським та І. В. Росковшенком 1831 р. «Українського альманаху», в якому було вміщено ряд українських народних пісень, записаних Срезневським на Слобожанщині, декілька статей гуртківців та переклади творів Пушкіна, Міцкевича.

У 1833 р. І. І. Срезневський видав у Харкові «Запорожскую старину», що відіграла важливу роль не тільки в етнографічному вивченні українського народу, а й у подальшому розгортанні досліджень в галузі культури та побуту Слобідської України. Наступного року на сторінках «Ученых записок Московского университета» він виступив зі статтею «Погляд на пам'ятники української народної словесності», де рішуче став на захист української мови та літератури. У 30-х рр. ХХ ст. І. І. Срезневський першим в українській літературі використав термін «етнографія» та зробив спробу окреслити коло її досліджень і завдань як окремої наукової дисципліни. Багато праць вченого насичені етнографічною тематикою, зокрема статті, що друкувалися в періодичних виданнях «Український альманах» (1831), «Запорожская старина» (1833—1838), «Харьковские губернские ведомости» (1839), «Молодик» (1844), «Москвитянин» (1843, 1844, 1846), «Маяк» (1844).

Творча діяльність автора «Запорожской старины» мала значний вплив на таких вчених, як В. В. Пассек, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, В. Н. Каразін, О. Л. Метлицький, М. І. Костомаров та ін., виступаючи своєрідним каталізатором, який прискорив процес етнографічного вивчення Слобідської України.

Н. М. Малиновська,
науковий співробітник ХІМ

ЕТНОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ «БЮЛЕТЕНЯ» МУЗЕЮ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ ім. Г. С. СКОВОРОДИ

Етнографічні дослідження були одним з домінуючих напрямків роботи Музею Слобідської України. Співробітники музею продовжували розвідки за програмами і настановами, запровадженими першим завідувачем музею академіком М. Сумцовим. В опублікованій у першому випуску «Бюлетеня» програмі діяль-

ності музею зазначалося, що завданням цієї наукової установи є вивчення українського народного життя. Програма націлювала на вивчення традиційних та сучасних явищ культури і побуту, виявлення динаміки їх розвитку та етнокультурних взаємовпливів. За пропозицією академіка М. Сумцова в музеї було відкрито три відділи: історичний, художній та етнографічний, які присвячувались відомим діячам української культури: Г. Квітці-Основ'яненкові, С. Васильківському та О. Потебні. Експозиція музею складалася з тематичних комплексів, що розкривали народне будівництво (за допомогою моделей жител, фрагментів інтер'єрів, діапозитивів); одяг; їжу; місцеві промисли та ремесла; основні заняття населення; обряди та звичаї; народні знання; народне мистецтво.

Перший випуск «Бюлетеня» був повністю присвячений етнографії. У ньому були опубліковані науково обґрунтовані програми збору народознавчих матеріалів: програма для вуличних спостережень сучасного народного життя, короткий план обстеження ринків, ярмарків, програма для збору відомостей про оздоблення вікон у житлах на околицях міст і в селах, програма для збору обрядової випічки і відомостей про неї, відомостей про свята Трійці та Івана Купала.

Другий випуск видання був присвячений матеріалам про життя і творчість Г. С. Сковороди. Він також містить етнографічні матеріали. Зокрема слід відзначити статтю Р. Данковської про пам'ятки, речі на Слобожанщині, що зв'язані з ім'ям Сковороди; публікацію одного з музейних рукописів, який у вигляді художнього твору подавав картину простого «малоросійського» життя першої чверті ХІХ ст., підготовану І. Єрофіївим, огляд тогочасної німецької літератури з народознавства, складений А. Ковалівським на підставі журналів книгозбірні музею.

Третій випуск «Бюлетеня» склали матеріали з художньої колекції музею. Зокрема опубліковані і досліджені малюнки М. В. Гоголя з фондів, портрети С. І. Васильківського, один з незвичних малюнків козака-бандуриста, пожежні значки Слобожанщини.

Отже, етнографічні публікації «Бюлетеня» Музею Слобідської України оприлюднили цікаві унікальні матеріали, багато з яких не збереглося для наступних поколінь харківських музеєзнавців, у значній мірі втілили світогляд, методологію, дослідницькі підходи вітчизняних народознавців першої третини ХХ ст.

І. О. Агаєв,
студент ХДАК

ОБІГ СРІБНИХ ТА ЗОЛОТИХ МОНЕТ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ ТА СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ в XVIII ст.

На початку XVIII ст. українське населення віддавало перевагу срібній копійці (добре знайомій йому з давніх часів) перед іншими номіналами російських монет. Одним із прикладів цього є запис у книзі сорочинської сотенної канцелярії за 1719 р. із згадкою «*добрый русской копеечной монеты золотых сорок*». Відповідно до цього накопичували в основному копійки і навіть їх фракції — шаги й півшаги. Землю продавали і купляли все більше за копійки та рублі. Про те, що російські гроші дедалі частіше виступають у торговельних стосунках, свідчить А. Г. Слюсарський, який наводить приклад, що в Чугуєві в 1700 р. продавали тютюн по 10 алтинів, або по 30 коп. Д. І. Багалій подає ціни на Харківських базарах у 1732 р.: *четверть борошна — 70 коп., четверть пшеничної муки — 1 руб. 7 коп., четверть вівса — 25 коп., пуд сала свинячого — 55 коп., пуд коров'ячого масла — 78 коп.* Описово-статистичні джерела Харківського намісництва містять дані, що в казні Намісництва знаходиться 144 663 руб. 22 коп. — це ще одне підтвердження широкого розповсюдження російських грошей.

Поступово населення Лівобережної та Слобідської України почало звикати до великої срібної монети російського карбування, насамперед до рубльовиків, тим більше, що за масою вони, за задумом фінансових радників Петра І, не відрізнялись від західноєвропейських талерів. Російським урядом також практикувалось перекарбування західноєвропейських талерів, які слугували сировиною для виготовлення російських монет.

Як правило, монети Петра І карбувались на кругляках, вибитих із срібних листів. Але нерідко при карбуванні рубльових монет замість кругляків використовували рівні за масою і розміром талери. На самих перших рубльових монетах Петро І зображений в легких латах, з-під яких виглядає невеличкий стоячий комірець одягу, але якщо уважно придивитись до цього карбування, то на грудях руського двоголового орла ледь помітний маленький одноголовий «орлик», а з лівого і правого боків від нього сліди горизонтальної і нахилених прямих ліній. Легко зробити висновок, що то деталі попереднього зображення, а цей екземпляр карбування був виготовлений шляхом перекарбування із рівного йому за масою талера. Це ще одне свідчення того, що на початку

XVIII ст. російський уряд, не маючи достатньої сировинної бази і технічних засобів карбування, використовував західноєвропейські срібні монети для вирішення проблемних питань власного грошового господарства.

У грошовому обігу Лівобережжя XVIII ст. мали місце й золоті монети, і все раніше сказане про талери повною мірою стосується *дукатів*, або, як називають їх джерела Лівобережної України XVIII ст., «*червонних золотих*». Але на відміну від талерів, дукати так і не увійшли до повсякденного обігу, залишившись монетою можновладців. Прикладом може слугувати запис документа, складеного в Батуринському полку 1730 р., за яким млина віддали в рахунок боргу «*за 500 червонних золотих*».

Специфічною ознакою обігу згаданих монет для XVIII ст. була поява великої кількості дукатів, що за масою в 2, 3, 5 і більше разів перевищували стандартну норму (близько 3,5 г. проба 938). Це ще раз свідчить про те, що червонні золоті — монета не для бідних. Такі нестандартні червонні називали «дукатами». Як правило, у писемних джерелах XVIII ст. червонні золоті не розрізняються за національною ознакою, адже всі ці монети карбування європейських країн мали приблизно однакову масу і пробу золота. Популярність золотих монет була настільки великою, що російський уряд у XVIII—XIX ст. навіть випускав тотожні їм дукати. Голландські дукати російського походження, так звані «*лобанчики*», надзвичайно важко відрізнити від справжніх, що підтверджує російський історик С. А. Розанов, який детально дослідив це питання.

Усі вищенаведені матеріали характеризують економічну політику європейських монархій XVIII ст., в тому числі й російської, як меркантильну (вважалося, що сила і багатство держави — у збуті власних товарів і ввозі металевих монет, срібла і золота, а вивіз благородних металів розглядався як збиток для держави).

С. І. Лиман,

канд. іст. наук, доцент кафедри
історії України та музеєзнавства ХДАК

З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОЇ МЕДІЄВІСТИКИ 1830—1840-х рр.: ІВАН ОЛЕКСАНДРОВИЧ СЛИВИЦЬКИЙ (1808—1874(?))

В історії харківської медієвістики першої половини XIX ст. однією з «білих плям» є діяльність історика І. О. Сливичького. Виходець із дворянської родини, випускник Харківської гімназії,

І. О. Сливицький у 1828 р. закінчив юридичний (етико-політичний) факультет Харківського університету. У 1828—1838 рр. він перебував на службі в Харківському інституті благородних дівчат: учителем російської мови і математики (1828—1830), учителем історії (з 1830), інспектором (з 1835). Здобувши ґрунтовну педагогічну підготовку, І. О. Сливицький у 1838 р. перейшов до Харківського університету, в якому прослужив чотири роки ад'юнктом кафедри загальної історії, з них два роки (1838—1840) — секретарем історико-філологічного факультету.

У Харківському університеті він викладав курси стародавньої, середньовічної та нової історії. Оскільки головним лектором цих курсів був його вчитель, відомий учений М. М. Лунін (1807—1844), Сливицький читав історію середніх віків для студентів не історико-філологічного, а юридичного факультету.

Єдина надрукована праця І. О. Сливицького, що майже повністю присвячена історії середніх віків, — його магістерська дисертація «Про вплив колоній на політичні перевороти в Європі» (1839). Автор прагнув показати, як саме вигоди торгівлі і породжена нею пристрасть до географічних відкриттів змусили європейців вести запеклу боротьбу на морях, що зрештою стало «могутнім двигуном промисловості і швидким органом багатства і могутності європейських країн».

Епоху Великих географічних відкриттів І. О. Сливицький у традиціях сучасної йому історіографії протиставляв епосі «варварського» феодалізму. «Але з'явилися міста, — зазначав автор, — у них ожила промисловість; з ними виникла торгівля — і Європа врятована». Однак, незважаючи на контрастне зображення середньовічних міст як деякого чужорідного елемента феодальної епохи, І. О. Сливицький слушно вказав на зв'язок колоніальної політики європейських держав не тільки з їх «промисловістю, що відроджується», але і з «громадянською волею Європи».

Багато висновків харківського вченого зроблено з посиланнями на Ш. Монтеск'є, В. Робертсона й особливо А. Герена. Так, слідом за А. Гереном Сливицький виразив одну з ключових думок, на жаль, не безперечних стосовно до головних політичних зіткнень XV—XVII ст.: «Мир між торговими народами може бути лише перемир'ям — і колонії переважно визначають дії політики колоніальних і морських держав». Незважаючи на ці й інші запозичення, характерні для раннього етапу розвитку вітчизняної медієвістики, безсумнівним концептуальним здобутком Сливицького були його спроби вказати на важливість економічних факторів

(розвиток торгівлі та промисловості) в історії середніх віків взагалі і міжнародних відносин зокрема. Відзначимо, що ці спроби були зроблені задовго до появи у вітчизняній медієвістиці соціально-економічного напрямку.

Хоча вдалий захист дисертації та її багато в чому прогресивні положення обіцяли І. О. Сливицькому успішне наукове майбутнє, він у 1842 р. назавжди залишив Харківський університет і ніколи вже не повертався до занять у галузі медієвістики. З'ясування реальних причин цього рішення (невдача з публікуванням перекладу підручника Демішеля з історії середніх віків чи можливі сутички з колегами, керівництвом факультету, університету, навчального округу) ще чекає свого дослідника.

Д. В. Богданов,

ст. науковий співробітник ХІМ

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ НА ХАРКІВЩИНІ в другій половині ХІХ ст.

У 50-ті — на початку 60-х рр. ХІХ ст., за умов лібералізації та модернізації бюрократичного режиму Російської імперії, починається і новий етап українського відродження на Харківщині, що виявився в спробах організаційного оформлення, розширення соціальної бази та пошуках нових форм розвитку національного руху.

Головним осередком української інтелігенції залишався університет. На початку 1850-х рр. навколо студента-медика М. В. Ніговського склався гурток української молоді, який займався збиранням та систематизацією фольклорно-етнографічних матеріалів. Ці матеріали використовували П. О. Куліш, В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов. До гуртка належав і О. П. Потебня.

У 1856—1858 рр. у Харківському університеті діяло Харківсько-Київське таємне товариство (ХКТТ). Серед програмних положень, зокрема, були такі: розвиток для усіх громадян безкоштовної освіти, збільшення навчальних закладів, у тому числі університетів, видавництво журналів українською мовою, свобода і автономія Польщі, України та інших областей імперії, населених не великоросами, рівність усіх національностей. Пізніше члени ХКТТ зарекомендували себе діячами українського національного руху (П. С. Єфименко, О. П. Потебня). Однак національні проб-

леми не були визначальним чинником в ідеях та діяльності товариства. Помітного резонансу в суспільстві воно не мало.

Виразною організацією українського руху стала Харківська українська громада. Осередком Громади так само був університет, куди вступили майбутні її члени (В. С. Гнилосиров, В. О. Лобко, В. С. Мова та ін.). З кінця 1859 по березень 1861 рр. склався гурток українців, які викладали в недільних школах, поширювали так звані «метелики» — книжки для народу, написані українською мовою. Самоусвідомлення членів українського гуртка як зорганізованої політичної та культурної сили не відбулося, бо українці були в складі поширених професійних, літературних та інших гуртків. Потужним стимулом розвитку національної самосвідомості, каталізатором українського громадського життя в Харкові того часу стала смерть Т. Г. Шевченка. Почала відчуватися потреба об'єднання. Взірцем осередку була Петербурзька громада.

Розгортання національного руху пов'язане із суспільною ейфорією, викликану скасуванням кріпацтва. Коло Харківської громади швидко розширюється насамперед за рахунок студентів та семінаристів. Початком кризи була заборона в 1862 р. недільних шкіл, якими значною мірою опікувалися члени Громади. Переслідування українського руху в Києві, Чернігові, Полтаві та Валувеський циркуляр (1863) призвели до припинення діяльності Громади у 1864 р. та і взагалі ліквідації організованого українського руху 1860-х рр. у Харкові. Потужним ударом по національному рухові був також Емський указ 1876 р.

Колишні громадівці реалізувалися в легітимних організаціях. Наприклад, Х. Д. Алчевська опікувалася Харківським товариством поширення в народі грамотності, О. К. Алчевський знайшов себе в промислово-фінансовій сфері, О. П. Потебня зайнявся наукою, В. С. Гнилосиров продовжив складання словника української мови.

З другої половини 1870-х років функціонує Стара громада у Харкові, але вона не була вже чітко організованою. З початку 70-х рр. XIX ст. діяла Студентська українська громада при університеті, яку очолював А. Корчак-Ченурківський. У 1884 р. виникла радикальна, або Драгоманівська громада, яка вийшла зі Студентської. Діяльність її не була назагал відчутною. У вересні 1884 р. членів радикальної Громади було заарештовано.

Драгоманівські ідеї були основою світогляду українських соціалістичних гуртків Харкова кінця 1880-х рр.

Улітку 1891 р. студенти організували в Харкові Братство тара-сівців, яке було перехідною ланкою між культурництвом україно-філів та новою політичною українською течією. Братство було викрите в 1893 р.

Наприкінці 1897 р. Д. В. Антонович заснував Харківську українську студентську громаду, що мала культурно-просвітницький характер, як і всі попередні українські організації. 29 січня 1900 р. радикальне крило Громади створило першу політичну партію на Сході України — Революційну українську партію (РУП). Саме в Харкові М. І. Міхновський виголосив програмну доповідь «Самостійна Україна» на початку 1900 р., де вперше обґрунтував концепцію створення незалежної України.

Для висвітлення національно-визвольного руху на Харківщині в історичному музеї необхідно використати предмети, які належали членам українських організацій, нелегальну літературу, листування учасників національно-визвольного руху тощо, зображувальні матеріали (картини, фото, портрети), документи організацій (програми, прокламації тощо), закони, укази, документи каральних, слідчих, судових органів. Оскільки значна частина діячів національного руху були викладачами університету, то доцільно експонувати їхні праці. Можна показати й праці дослідників руху.

С. М. Дейнеко,

ст. науковий співробітник ХІМ

РОЛЬ ПРОТЕКЦІОНІЗМУ В РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ в 80—90-х рр. XIX ст.

Економічний розвиток Російської імперії цікавив і досі приваблює істориків та економістів. У зв'язку з проведенням Великих реформ 60—70-х рр. XIX ст. перед керівництвом держави постало питання: яку торговельно-промислову політику необхідно обрати для ефективного розвитку економіки країни?

У пострадянський час об'єктивна оцінка та з'ясування особливостей протекціонізму в економічному житті Російської імперії не тільки розширять уявлення про наше минуле, але й сприятимуть утвердженню нового сприйняття цієї проблеми у вітчизняній історичній науці.

Протекціонізм — це економічна політика держави, яка націлена на захист національної економіки від іноземної конкуренції

за допомогою підняття ввізних мит на імпорту, а також стимулювання вітчизняного виробника преміями за експорт своїх товарів.

З кінця 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії почали проводити політику заохочення всіх видів промисловості. Упродовж 80-х рр. XIX ст. російський уряд неодноразово піднімав митні тарифи на більшість товарів, які завозилися до країни. Найбільше це торкнулося металургії, видобутку вугілля, транспортного машинобудування.

Так завдяки послідовним тарифно-митним заходам на півдні Російської імперії була створена металургійна та вугільна промисловість. За період з 1886 по 1896 рр. в Донецько-Криворізькому економічному районі було засновано 12 металургійних і 15 машинобудівних заводів, понад 10 копалень.

Після прийняття в 1893 р. Програми розвитку промисловості та торгівлі, яка мала протекціоністський характер, у країні зросли темпи промислового виробництва та активізувалось залізничне будівництво. У 90-ті рр. XIX ст. протяжність залізничних колій у країні перевищувала аналогічний показник двох попередніх десятиліть.

Зроблені кроки дали свої плоди. Наприклад, якщо в 1893 р. російський експорт до Німеччини складав 353,4 млн марок, то в 1897 р. — 708,4 млн марок.

Своє повне виявлення торговельно-промислової політики уряду Російської імперії отримала в митному протекціонізмі. У 80—90-х рр. XIX ст. уряд перейшов від підтримки окремих галузей промисловості (металургії, машинобудування) до заохочення індустріального розвитку держави.

Створення великої промисловості в Російській імперії в другій половині XIX ст. було історичною необхідністю. Індустріалізація 80—90-х рр. XIX ст. була необхідна для збереження міжнародного становища країни. І протекціоністська система сприяла цьому.

І. С. Кравченко,

мол. науковий співробітник ХІМ

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ І. В. НЕТУШИЛА

Останнім часом у вітчизняній історіографії зростає інтерес до наукового доробку суспільствознавців, істориків, лінгвістів другої половини XIX — початку XX ст. Сучасними українськими істориками активно вивчається спадщина Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцо-

ва, Д. І. Овсяннико-Куликовського тощо. Однак чимала кількість персоналій видатних науковців тієї пори все ще залишається поза увагою теперішніх дослідників. Серед них — Іван В'ячеславович Нетушил, професор Харківського університету, член-кореспондент Петербурзької академії наук, один з провідних спеціалістів у галузі вивчення «римських старожитностей», проректор, а в 1911—1918 рр. — ректор Харківського університету.

І. В. Нетушилу належить понад 150 наукових праць: монографій, статей у вітчизняні та німецькі журнали, рецензій тощо. Наукову кар'єру він розпочав як філолог-класик. У 80-х рр. XIX ст. дослідник цікавився питаннями синтаксису, морфології латинської та грецької мов, генезою латинської мови тощо. Лінгвістичні студії І. В. Нетушила знайшли схвальні відгуки сучасників. Так, видатний німецький філолог-класик Герман Гаупт назвав його «тонким знавцем санскриту та обох класичних мов», В. П. Бузескул зазначав, що «роботи І. В. Нетушила [присвячені проблемам класичної філології] завжди будуть займати почесне місце серед нашої необхідної наукової літератури». Головні праці вченого з латинської мови — «Генетичне викладання фонетики й морфології латинської мови з коротким оглядом оської й умбрської мов» та «Латинський синтаксис» досі не втратили наукової актуальності.

І. В. Нетушил, згідно з власним розумінням мети класичної філології, намагався реконструювати цілісний комплекс історії та культури античного Риму. Отже, незабаром (з 1890-х рр.) він звернувся до дослідження римської історії. Серед питань, що зацікавили вченого, — походження римського алфавіту та цифр, монетна справа римлян, епіграфічні пам'ятники найдавнішого Риму, проблеми джерелознавства та історіографії римської історії тощо. Особливу увагу І. В. Нетушил приділив історії раннього Риму — одному з найменш вивчених на кінець XIX — початок XX ст. періодів римської історії. Дослідник створив перші у вітчизняному антикознавстві узагальнюючі роботи з римської історії — «Нарис римських державних старожитностей» та «Огляд римської історії».

Однак сучасники І. В. Нетушила його історичні студії оцінили суперечливо. Загалом вітаючи появу досліджень, присвячених складним та неоднозначним проблемам римської історії, вони закидали, що при вивченні історії дослідник користувався «філологічним підходом». Тогочасні історики Риму критикували І. В. Нетушила за надмірний скептицизм щодо археологічних джерел та за довіру до повідомлень анналістів — Лівія, Діонісія та ін. На-

прикінці XIX ст. на сторінках російської наукової періодици — у «Журналі Міністерства народної освіти» та в «Філологічному огляді» велися тривалі дискусії з важливих проблем ранньоримської історії між І. В. Нетушилом — з одного боку та Ю. А. Кулаковським й В. І. Модестовим — з іншого.

Оцінка, дана сучасниками І. В. Нетушила його історичним дослідженням, сприяла, на нашу думку, затвердженню негативного образу цього історика в радянській історіографії 30-х — початку 70-х рр., а отже забуттю його імені упродовж майже всього XX ст.

Філологічним дослідженням І. В. Нетушила судилося затьмарити його праці з історії Риму. Однак гіпотези вченого щодо римської історії суттєво вплинули на розвиток вітчизняної романистики — і сьогодні переосмисленням його гіпотез займаються провідні російські спеціалісти.

Отже, наукова діяльність І. В. Нетушила гідна характеристики, даної йому В. П. Бузескулом: «...його не цікавила егоїстична слава... натомість він усіма силами намагався слугувати просвітницьким інтересам країни, яка стала для нього другою батьківщиною».

Ю. А. Конюшенко,
*ст. науковий співробітник ХІМ,
аспірант кафедри історичних дисциплін
ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*

УЧАСТЬ ЧЛЕНІВ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ У ВСЕРОСІЙСЬКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ З'ЇЗДАХ

Однією з форм наукової діяльності історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті (далі — ІФТНУ) була участь його членів в роботі археологічних з'їздів.

Всеросійські археологічні з'їзди скликалися Московським археологічним товариством, починаючи з 1869 р., кожні три роки в різних містах Російської імперії. У періоди між з'їздами спеціально створені комісії займалися підготовчою роботою: розробляли програми археологічних досліджень, вели розкопки, опрацьовували новий матеріал та готували плани і заходи самих з'їздів, проводили археологічні дослідження регіонів, де вони мали відбутися. Під час з'їздів, окрім оприлюднення зроблених розві-

док, доповідей і рефератів, влаштовувалися екскурсії та виставки зібраних знахідок і експонатів.

Від початку діяльності ІФТНУ його члени активно долучалися до роботи археологічних з'їздів. З 1890 р. його депутати стають постійними учасниками підготовчих комітетів, очолюють секції, виступають на засіданнях з'їздів під час обговорень доповідей.

Уперше ІФТНУ взяло участь у VIII археологічному з'їзді, що відбувся в Москві 1900 р. За запрошенням Московського археологічного товариства на з'їзд був направлений О. І. Кирпичников.

Надалі члени товариства були незмінними учасниками археологічних заходів. Так, професор Новоросійського університету О. І. Маркевич був задіяний у роботі попереднього комітету і на засіданнях IX Археологічного з'їзду, який проходив у Вільно. Він також виступав на засіданнях XI з'їзду в Києві та XII — у Харкові. Професори Ф. І. Успенський, О. І. Кирпичников і О. О. Кочубинський брали участь у IX та X Археологічних з'їздах. Професор Е. Р. Фон-Штерн був учасником IX, X, XII та XIV з'їздів.

Поступово археологічними дослідженнями зацікавилися не тільки професори, викладачі університету, а й члени товариства, що представляли середню ланку освіти, тобто викладачі гімназій. Так, на XIII Археологічний з'їзд, що проводився в Катеринославі в 1905 р., ІФТНУ представляли дев'ятеро осіб. Окрім викладачів Новоросійського університету Е. Р. Фон-Штерна, О. А. Павловського, О. І. Томсона, І. А. Лінніченка і С. Г. Вілінського, були відряджені чотири викладачі одеських гімназій: Х. П. Яшуржинський, О. В. Ристенко, І. В. Каменський, М. М. Туманов.

Учасники з'їздів, аналізуючи та підсумовуючи результати наукових археологічних досліджень, виступали вже на засіданнях ІФТНУ з доповідями, в яких знайомили учасників товариства з висновками і відкриттями, які відбувалися на з'їздах.

Усього ж за період з 1890 по 1915 рр. від ІФТНУ були сформовані делегації, члени яких брали участь у підготовці і проведенні восьми подібних заходів — у Москві, Вільно, Ризі, Києві, Харкові, Катеринославі, Чернігові і Новгороді.

Таким чином, члени ІФТНУ з моменту створення товариства активно долучалися до участі в археологічних з'їздах. Така діяльність відображала тогочасний процес піднесення розвитку археології як самостійної дисципліни і засвідчувала відповідність наукової роботи товариства тенденціям розвитку історичної науки останньої третини XIX — початку XX ст.

М. Д. Костюченко,
завідувач відділу ХІМ

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ХАРКОВА у 20—30-х рр. ХХ ст.

Унаслідок індустріалізації, розпочатої радянською владою, етнічний склад населення великих українських міст зазнав чималих трансформацій. Дослідження цього процесу на прикладі Харкова, по-перше, дає змогу детальніше вивчити злам традиційної соціальної структури українського суспільства, що відбувався упродовж 1920—1930-х рр. По-друге, з'являється можливість встановити закономірності регулювання міжетнічних відносин на тогочасних українських землях.

Простежити зміни в національному складі населення Харкова упродовж 1920-х рр. дозволяють результати міських переписів 1920 й 1923 рр., а також дані Всесоюзного перепису населення 1926 р. Особливе значення мають матеріали 1926 р. — саме тоді населення почали опитувати за двома параметрами: «народність» та «рідна мова».

За переписом населення 1920 р., у Харкові мешкали 269 924 особи. Більшість становили росіяни (136 466 осіб, 51 % від усього населення міста), другу за чисельністю групу утворювали українці (57 366 осіб, 21 %), далі йшли євреї (55 474 особи, 20,5 %), поляки (7385 осіб, 2,7 %), латиші (3721 особа, 1,4 %) тощо.

Уже через три роки етнічна структура Харкова дещо змінилася. За даними перепису населення Харкова 1923 р., кількість українців у місті становила 119 407 осіб (38 % від усього населення міста), тобто зросла майже вдвічі. Натомість чисельність етнічних росіян доволі суттєво зменшилася — їх виявилось лише 107 172 особи (тобто 34,5 % населення Харкова). Слід зазначити, що в період з 1920 по 1923 рр. населення збільшилося лише на 13 %. Приріст відбувся не тільки за рахунок українців, а й білорусів, вірменів, євреїв, татар. Отже, суттєве зростання частки українців стало можливим не тільки й не стільки внаслідок міграцій, скільки в результаті того, що багато людей, які за переписом 1920 р. визначали свою народність як російську, а в 1923 р. змінили свої погляди.

У період з 1923 по 1926 рр. зросла чисельність усіх великих етнічних груп Харкова: українців, росіян, євреїв та ін. За даними Всесоюзного перепису 1926 р., загальна кількість мешканців Харкова збільшилася на 103 711 осіб, або майже на 25 %. Зазначимо, що річний природний приріст в цей період складав лише 1,37 %.

Таким чином, зростання кількості мешканців Харкова відбулося, по-перше, за рахунок новоприбулого населення, яке прагнуло переселитися до Харкова як столиці, великого промислового та культурного центру. Сюди активно переміщалося населення Харківської, Полтавської, Сумської областей, південних частин Белгородської й Курської областей. По-друге, загальне населення нашого міста, особливо етнічних росіян та українців, зростало за рахунок включення передміських районів до складу Харкова.

Результати Всесоюзного перепису 1926 р. показали, що в 1920-х рр. місто було переважно російськомовним, а більшість мешканців Харкова визнала свою належність до російської культури. 64,2 % мешканців Харкова визначили російську мову як рідну (при тому, що росіян у місті було лише 37,2 %), із них 38,5 % становили українці. І лише 23,8 % харків'ян визнали рідною мовою українську.

Отже, на підставі аналізу статистичних даних можна констатувати, що у вказаний період населення Харкова суттєво збільшилося. Приріст мешканців відбувся переважно за рахунок новоприбулих. Найбільшими групами в етнічній структурі м. Харкова у 1920-х рр. залишалися росіяни, українці та євреї. Зростання кількості мешканців привело до збільшення кожного етносу, причому для українців, особливо на початку означеного десятиліття, цей процес виявився найхарактернішим.

Т. Є. Левченко,
ст. науковий співробітник ХІМ

М. І. МІХНОВСЬКИЙ — ІДЕОЛОГ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ початку ХХ ст.

Микола Міхновський народився 1873 р. в с. Туривці на Полтавщині. Його батько, Іван Міхновський, був священиком і водночас заможним хазяїном, який мав 17 десятин землі. А ще — справжнім українцем, котрий дуже любив свою землю. Ці чудові якості в повній мірі перейшли й до сина.

Від початку свого свідомого життя Микола Іванович мріяв стати юристом. Завдяки беззаперечним інтелектуальним здібностям юнака та заможності його родини ця мрія здійснилася: юний Міхновський учиться у Полтавській гімназії, а потім стає студентом юридичного факультету університету ім. Святого Володимира у Києві.

Ніхто не зміг вплинути на Миколу так сильно, як Тарас Шевченко з його геніальним «Кобзарем». Саме цей видатний твір визначив шлях Міхновського як політика.

Незадоволений долею України в складі Російської імперії, Микола Іванович почав шукати відповіді на важке питання: яким шляхом потрібно йти українству, щоб зайняти гідне місце серед інших народів світу? А відповідь знайшлася дуже швидко: запорукою кращої долі українців, на його думку, повинно стати створення самостійної держави.

Улітку 1891 р. в Каневі, на Тарасовій горі, невелика група студентів приймає рішення створити революційно-націоналістичну організацію. На честь Великого Кобзаря вона отримала назву «Братство тарасівців». Миколі Міхновському доручають спіланувати ідейно-теоретичні засади таємної організації.

Міхновський та його прибічники виступали за створення самостійної держави — України, за ліквідацію Російської імперії та надання усім її народам реального права на самовизначення і, нарешті, за створення такого суспільного ладу на українській землі, за якого не було б ні експлуататорів, ні експлуатованих. Інакше кажучи, і сам Міхновський, і його друзі прагнули не тільки української незалежності, але й соціалістичної держави.

Але мрія «тарасівців» не судилося здійснитися. У 1893 р. «Братство» було виявлене та розгромлене царською поліцією.

Однак справа «українських сепаратистів» продовжилася. Отримавши диплом, Микола Міхновський приїхав до Харкова, де відкрив адвокатську контору. Швидко зблизившись із групою революційно налаштованих харків'ян, М. І. Міхновський пропонує їм створити нелегальну партію, яка б боролася за створення незалежної України.

5 лютого 1900 р. виникла Революційна українська партія (РУП), головним теоретиком та ідеологом якої став Микола Міхновський. Уже в другій половині лютого він виступив у Полтаві та Харкові з доповіддю, яка увійшла в історію. Вона мала назву «Самостійна Україна». У ній Міхновський виступав за рішучу і послідовну боротьбу українського народу за свою державу «від гір Карпатських до гір Кавказьких». Цей вислів аж тричі лунав у його виступі. Базовими принципами були проголошені патріотизм, радикалізм та безкомпромісність. «Самостійна Україна» не є повноцінною програмою політичної партії, проте цей пристрасний маніфест містить низку принципово важливих орієнтирів. Так, метою партії визначено створення політично незалежної держав-

ності: «Державна самостійність єсть головна умова існування націй, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері міжнародних відносин».

Брошура М. І. Міхновського недовго виконувала роль основного програмного документа РУП. «Згодом вона стала своєрідним лакмусовим папірцем для політичного самовизначення...» — так писав про цей маніфест Олександр Дмитрович Бойко.

Лютнева революція 1917 р. швидко підняла Міхновського на авансцену українського політичного життя. Він, як і інші українські революціонери, широко вітав створення Центральної Ради. Разом з тим, Міхновський був переконаний, що Центральна Рада повинна стати не урядом української автономії, а урядом незалежної української держави.

Він береться за створення української національної армії як однієї з найважливіших передумов існування майбутньої української державності. 19 березня 1917 р. Микола Іванович скликав у Києві Українське військове віче, на якому була гаряче підтримана його ідея заснування Всеукраїнського військового клубу імені гетьмана Полуботка.

А невдовзі в Києві з'явився Козачий полк імені Богдана Хмельницького. Найбільш активну роль у цьому відіграв Микола Іванович Міхновський.

У червні 1917 р. Міхновський взяв участь у роботі І Всеукраїнського військового з'їзду, на якому виступив з промовою про створення української незалежної держави та незалежних від російської армії українських збройних сил. Але, на жаль, він та його однодумці-«самостійники» вже вкотре залишилися в меншості. Більше того, військовим міністром Центральної Ради був обраний не він, а Симон Петлюра, хоча Міхновський стояв біля колиски української армії.

Однак М. І. Міхновський з товаришами не збиралися складати зброю. Поступово у них виникла ідея збройного повстання в Києві, яке мало завершитися проголошенням повної незалежності України. До рішучих дій спонукала і опортуністична політика Центральної Ради: вже стояло питання про підписання документа, за яким Центральна Рада перетворювалася з уряду автономної України в крайового представника російського уряду.

29 квітня 1918 р. почалася історія нової, гетьманської України. Прибічники Міхновського порадили Павлові Скоропадському призначити Миколу Івановича прем'єр-міністром нового уряду. Спочатку Скоропадський погодився, а потім зрікся обіцянки.

У травні 1918 р. Міхновський заснував нову організацію — Українську національно-державну спілку, яка мала на меті поступово перетворити гетьманський режим у буржуазно-демократичну державу.

Перемогу Директорії 14 грудня 1918 р. Микола Іванович сприйняв як катастрофу та збирався боротися за свої ідеали. Але хвороба (захворів на тиф) порушила його плани. Не він, а більшовицька Червона армія та її українські радянські повстанці відсторонили Директорію від влади. Та напередодні хворий Міхновський був навіть заарештований чекістами і йому загрожувало тяжке покарання. Але те, що свого часу адвокат Міхновський захищав трудящих селян, урятувало його.

Життя в радянській Україні не принесло йому радощів. Міхновський чудово розумів, що за нової більшовицької влади його мрія перетворилася в утопію. Усе його існування дихало повним песимізмом, не залишалось ніяких надій. 3 травня 1924 р. Микола Іванович наклав на себе руки (найімовірніше, самогубство було інсценоване органами ДПУ). Завдяки зусиллям групи патріотів (зокрема Андрію Яремчуку, головному редакторові часопису «Українська культура») на Байковому кладовищі відкрито надмогильний пам'ятник видатному і політичному діячеві, публіцисту, передвіснику українського націоналізму Миколі Міхновському.

М. І. Міхновський був фундатором, ідеологом та лідером українського національного руху кінця XIX — початку XX ст., яскравою постаттю на політичній арені України.

В. О. Казус,
завідувач відділу ХІМ

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ХАРКОВА **кінця 20 — початку 40-х рр. XX ст.**

За насиченістю подіями культурне життя міжвоєнного Харкова поступалося лише Москві та Ленінграду. На той час це був третій за значенням культурний центр не тільки СРСР, а й усього слов'янського світу. У місті проводили різноманітні культурні заходи. Харків'яни брали участь у міжнародних з'їздах, виставках, бієнале. Так, вони були активними учасниками виставки української книжкової графіки в Празі (1924), українського вжиткового мистецтва в Парижі (1925) та виставки української графіки в Брюсселі (1927). Тут видавалася велика кількість літературних,

художньо-мистецьких журналів, збірок, альманахів. У 1923 р. була створена Спілка пролетарських письменників України. 1920-ті — початок 1930-х рр. були сповнені різноманітними творчими дискусіями — одна з них, щодо необхідності незалежного розвитку української культури, була розпочата М. Хвильовим.

Вирувало також музичне життя Харкова. На початку 20-х рр. XX ст. у місті виник Державний хор, який пізніше тримав назву Хор ім. Леонтовича. Тут працювало і перше в Україні нотне видавництво.

Та унікальну роль у культурному житті Харкова відігравали театри. У 1923—1926 рр. під керівництвом Г. М. Юри в місті працював драматичний театр ім. Ів. Франка. Тут вперше були поставлені революційні драми М. Куліша «97» та «Комуна в стінах».

На початку 1920-х рр. у приміщенні драматичного театру (вул. Сумська, 9) працювала трупа під керівництвом видатного театрального діяча М. М. Синельникова. Тут почався творчий шлях співачки Клавдії Іванівни Шульженко. На її першому іспиті у М. М. Синельникова концертмейстером був знаменитий згодом композитор І. О. Дунаєвський. У 1926 р. театр Синельникова закрили, а будівлю театру передали переведеному з Києва українському драматичному театру «Березіль». Під керівництвом режисера-новатора О. С. Курбаса склався високоталановитий колектив. У Харкові навколо театру згуртувався цвіт української культури — Остап Вишня, М. Г. Куліш, М. П. Бажан, В. Г. Меллер та ін. Спектаклі Курбаса відзначалися яскравістю, мальовничістю, вигадливістю художнього оформлення. На сцені йшли п'єси українських і зарубіжних авторів, але справжній розквіт театру був пов'язаний з поставленими Курбасом творами М. Куліша. Театр уславив своє ім'я такими виставами, як «Народний Малахій», «Мина Мазайло» та «Маклена Граса». У 1935 р. театрові було присвоєно ім'я Т. Г. Шевченка.

У жовтні 1925 р. виник перший стаціонарний Український радянський державний театр опери і балету, який розмістився в приміщенні колишнього Комерційного клубу на вул. Римарській. Першими директорами нового театру були В. Шток і А. Львов. Харківська опера мала надзвичайний вплив на розвиток всього радянського оперного та балетного мистецтва. Для виконання провідних партій запрошували найвидатніших співаків, разом з якими успішно виступали обдаровані вихованці музичного училища та балетної студії Н. О. Тальбойрі-Дудинської. Саме тут співали М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський,

І. С. Козловський; на гастролі театру приїжджали такі великі майстри вокалу, як А. В. Нежданова, Л. В. Собінов, Д. Зонателю. Поряд з класичними творами М. Лисенка на суд глядачів були вперше винесені опери «Золотий обруч» Б. Лятошинського, «Вибух» Б. Яновського, «Кармелюк» В. Костенка. Поєднанням українських народних танців з класичною хореографією відзначався балет «Пан Каневський», в основу якого лягла «Пісня про Бондарівну».

У 1929 р. в будинку колишнього театру «Муссурі» на розі вулиць Карла Маркса і Дмитрівської почав давати вистави єдиний тоді в Україні Театр музичної комедії. Першим його спектаклем був «Орфей у пеклі» Ж. Оффенбаха. Незабаром з'явилися й оригінальні постановки харків'ян. Триумфальний успіх мала оперета «Весілля в Малинівці» за подіями Громадянської війни в Україні.

У Харкові поряд із солідними театрами з'явилися численні професійні та аматорські трупи й студії, які ставили комедії, інтермедії, скетчі. Життя таких театрів часто бувало коротким — один, два сезони. Увійшли в моду театри мініатюр і естради, які виступали в залах кінотеатрів, дерев'яних павільйонах садів та парків, у кафе та кабаре.

У 1920 р. у приміщенні Єкатеринінського театру на вул. Свердлова зустрів глядачів театр для дітей, який згодом був перетворений на Перший державний театр для дітей. Колектив, яким керувала С. Городисська, улавлював інсценізаціями творів зарубіжних класиків для дітей — «Том Соєр», «Алі-Нур» та ін. З 1933 р. театр став називатися ТЮГом ім. М. Горького.

Великий успіх у харків'ян мали кінозали — їх тоді називали синематографи, ілюзіони. Яскраві афіші повідомляли про новинки кіносезону. Сеанси починалися о 10 годині ранку і закінчувалися о 1.30 ночі, квитки коштували недорого. У кожному кінотеатрі був свій репертуар, переважно закордонні фільми. Поступово на перше місце, відтиснувши продукцію західних кінофірм, вийшли радянські фільми таких майстрів, як Л. Кулешов, Дзига Вертов, С. Ейзенштейн, В. Пудовкін, О. Довженко. У 1930 р. в Харкові відкрився перший звуковий кінотеатр. Розвитку кіномистецтва надавалося першорядного значення. Мережа кінотеатрів постійно зростала, переважно за рахунок кіноустановок у клубах, палацах та будинках культури. Були й спеціально побудовані кінотеатри — на вул. Муранова, просп. Орджонікідзе. Перед війною в місті діяло понад 450 кіноустановок.

У 1929 р. в Харкові був створений перший український об'ємний мультиплікаційний фільм «Полуничне варення».

Наприкінці 1920-х рр. була відкрита філармонія, до якої входили симфонічний оркестр, оркестр народних інструментів, капела бандуристів, Український концертно-вокальний ансамбль та багато інших широко відомих колективів. У Харкові співали І. М. Стешенко, Б. М. Гмиря, О. А. Петрусенко.

Після перенесення столиці до Києва культурне життя Харкова деякий час трималося на досить високому рівні, хоча місто покинули провідні майстри мистецтв та літератури. Певний час Харків був гідним суперником нової столиці.

Д. О. Неудачін,
студент ХНУВС

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ТЕМАТИКА В ТВОРЧОСТІ С. І. ВАСИЛЬКІВСЬКОГО

Сергій Іванович Васильківський — один з найвидатніших українських художників кінця XIX — початку XX ст. Його твори зберігаються в найбільших музеях нашої країни, за кордоном, у численних приватних колекціях. Понад сто років вони є самобутнім, яскравим взірцем глибокого самовираження і високого професіоналізму видатного живописця, що пробуджують ширі почуття, бентежать наші душі.

Народився С. І. Васильківський 19 жовтня 1854 р. в м. Ізюм на Харківщині, зростав серед чудової природи, поміж працьовитих, чутливих до добра людей. Схильність Васильківського до пейзажу зумовила краса природи, що притарувала його ще в дитинстві. Після Тараса Шевченка ніхто з українських художників не мав у своєму доробку стільки творів, присвячених рідному краю, скільки мав Сергій Васильківський. А головне — Васильківський створив власний образ України.

У художній скарбниці Харківського історичного музею — велике й досить цікаве зібрання творів Сергія Васильківського: «Селяни», «Хата», «Річка Донець», «Козаки на відпочинку», «Українська ідилія», «Краєвид Артемівських гір», «Побачення», «Водяний млин», «Бій козака Голоти», «На пасовищі» й багато інших.

Злиття художника з рідною природою і розуміння її як лона буття людини обумовили і відповідне трактування краєвиду. Насамперед це національні мотиви. Митець пише реальну українську природу, серед якої жив, боровся і працював наш народ. У більшості своїх робіт С. І. Васильківський зображав природу

Харківщини, але зумів створити типовий образ природи всієї України в різні пори року, у різний час доби. Серед пейзажів Васильківського 1890—1900-х рр. вирізняється картина «Козача левада». Це один із небагатьох в українському пейзажному живописі останньої третини ХІХ — початку ХХ ст. творів, в яких переконливе втілення знайшла характерна для того часу тенденція до образних узагальнень. Справжня перлина — маленький пейзаж «Ранне полювання». Хвилює цей твір одухотвореністю, емоційним відображенням стану природи.

У художній спадщині майстра твори на теми козацтва за своєю кількістю та значенням посідають друге місце після пейзажів. В історичних полотнах Васильківського («Козаки в степу», «Козак у степу», «Козак Голота», «Запорожець на посту») відображено велич рідних просторів, дано емоційне узагальнення минулого України, а в образах героїв втілено хоробрість, волелюбність, мужність широких народних мас.

Приваблює Васильківського й селянська тема, побутовий живопис. Найчастіше художник зображав ярмарки, базари, окремі епізоди з повсякденного життя селян. Точно передаючи особливості архітектури, селянського одягу, проявляє себе і як прекрасний знавець етнографії. Зацікавленість Васильківського фольклорними джерелами, які нерідко живили його творчість, зумовила інтерес митця до народних звичаїв. Так, різдвяне колядування стало темою його картини «Колядники». У картині «Чумацький Ромоданівський шлях» художник відтворив типовий емоційний образ природи України і водночас показав характерну сторінку з історичного побуту українського народу — похід чумаків до Криму по сіль.

Захопленість історією, народним побутом України у Васильківського супроводжувалася інтересом до українського народного мистецтва, зокрема орнаментів минувшини, які він старанно вивчав і замальовував. Художник зробив багато малюнків найцікавіших зразків вишивок ХVІІ—ХVІІІ ст., частина яких потім увійшла до виданого ним і Миколою Самокишем альбому «Мотиви українського орнаменту». До нього увійшли зразки вишивок старовинного церковного одягу, виконані шовком, сріблом, золотом, оздоблення рушників, розписи скринь. Цей альбом рекомендували як взірць для використання у творчій роботі вишивальницям, різьбярам, гончарам тощо.

Твори Сергія Васильківського, утверджуючи красу і велич рідної природи, своєрідність побуту й епічність історичного минулого,

сприяли розвитку тематичного національного монументального живопису, відродженню традицій українського орнаментального мистецтва. Пейзажі, частина композицій на теми історії, окремі побутові картини Васильківського зберігають свою безперечну цінність і в наш час.

А. О. Соловйов,

учень Харківського ліцею будівництва та архітектури

В. Ф. Тітінюк,

учитель рисунка і живопису

Харківського ліцею будівництва та архітектури

С. А. ТАРАНУШЕНКО У КОНТЕКСТІ МИСТЕЦТВОЗНАВЧОЇ, МУЗЕЙНОЇ ТА ПАМ'ЯТКО-ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СЛОБОЖАНЩИНИ

Значну роль у пошуку, вивченні та охороні пам'яток історії в 20-х рр. ХХ ст. відігравали музейні установи. Завдяки ентузіазму працівників музеїв, їхній активній співпраці з державними пам'ятко-охоронними органами та місцевими громадськими осередками було врятовано від загибелі багато пам'яток старовини. Одним з провідних центрів вивчення та збереження культурної спадщини на Харківщині протягом 1920—1933 рр. був Музей українського мистецтва на чолі з професором С. А. Таранушенком.

С. А. Таранушенко — відомий мистецтвознавець, дослідник дерев'яної архітектури України, малярства та народно-мистецької творчості. З його ім'ям пов'язаний цілий період виникнення, становлення та розквіту пам'ятко-охоронної школи на Харківщині. Родом Таранушенко з містечка Лебедина, нині Сумської області. У 1916 р. закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету, словесне відділення. Учень Багалія, Сумцова, Шміта. З 1918 р. розпочав викладацьку діяльність. Під час перебування на посаді завідувача Музею українського мистецтва зусиллями науковця було організовано більше десяти науково-дослідних експедицій з вивчення історико-культурної спадщини всієї Слобожанщини. Одночасно С. Таранушенко працював в установах з охорони пам'яток історії та культури: з 1920 р. — завідувач архітектурно-монументальної секції Харківського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини; 1922 р. — голова комісії з вивчення української архітектури Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. Протягом 1926—1930 рр. він обіймав посаду Харківського крайового інспектора

охорони пам'яток культури. Від 1926 р. на добровільних засадах працював представником Всеукраїнського археологічного комітету в Українському комітеті охорони пам'яток культури.

У жовтні 1933 р. С. Таранушенка було заарештовано та засуджено до п'яти років виправно-трудових таборів. Достроково звільнений він був у 1936, а остаточно реабілітований лише у 1958 р.

С. Таранушенко — автор 120 наукових праць, які досі не втратили своєї актуальності. Увів у контекст розвитку європейської культури пам'ятки монументального дерев'яного зодчества Лівобережжя, відкрив кілька архітектурних шкіл. Підсумковою стала фундаментальна монографія Таранушенка «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України», яка, крім досконало проведеного аналізу, містила креслення, описи, фотографії пам'яток, більшість з яких на сьогодні втрачена. Роботи вченого — результат поєднання теоретичних дослідів та «польових» спостережень. Першим ґрунтовним зразком набутого досвіду і вдосконаленої Таранушенської методики досліджень стала монографія «Покровський собор у Харкові».

Аналізуючи стан наукової розробки цієї проблеми, слід зазначити, що у вітчизняній історіографії на сьогодні не існує спеціальних досліджень, безпосередньо присвячених охороні, вивченню і використанню пам'яток історії та культури на Харківщині в 20-ті рр. ХХ ст. Лише окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення в історичній літературі. Існуючі дослідження в основному розкривають проблеми становлення та розвитку центральних державних органів охорони пам'яток, історію збереження пам'яток церковної старовини.

«Велетень українського мистецтвознавства» — так назвав С. Таранушенка сучасний історик С. Білокінь. У 2009 р. обласний науково-методичний центр охорони культурної спадщини проводить науково-практичну конференцію, присвячену 120-річчю від дня народження вченого. Цей захід стане найкращим виявом шанування пам'яті вченого і дослідника.

Н. О. Яковлєва,

ст. науковий співробітник ХІМ

РЕПРЕСІЇ В ХАРКІВСЬКОМУ ВІЙСЬКОВОМУ ОКРУЗІ в 1937 р.

Коли йдеться про масові репресії серед військових в УРСР, то перш за все говорять про Український військовий округ, а з 1935 р. — Київський (КВО) і Харківський (ХВО), що за втрата-

ми кадрів постраждали від репресій по ряду категорій командного складу (кавалеристи, танкісти, авіатори) більше, ніж у середньому по РСЧА. Незважаючи на високий рівень підготовки та нагромаджений унікальний досвід, у КВО та ХВО репресії почалися майже на рік раніше, ніж в інших військових округах.

Ще в 1936 р. був заарештований перший заступник командуючого військами ХВО комкор С. А. Туровський. Після арешту в серпні 1937 р. командуючого військами ХВО командарма 2-го рангу І. Н. Дубового округом керував С. К. Тимошенко. На прикладі документів Військової ради ХВО можна уявити ту нестерпну обстановку терору по відношенню до кадрів, що склалася влітку і восени 1937 р. Так, у протоколі № 4 засідання Військової ради ХВО від 17 вересня 1937 р. на порядок денний виносилося одне питання — «про особовий склад військових частин, штабів та управлінь ХВО». Перелік осіб на звільнення з лав РСЧА та арешт склав 40 осіб. Серед них — воєнком, начальники політвідділів, заступник командуючого та ін. Характеризуючи діяльність цих військових, у персональних довідках зазначалось, що вони мали зв'язки з уже «арештованими ворогами народу», займалися шкідницькою діяльністю, не проводили чисток від ворожих елементів тощо.

Наступний перелік осіб на звільнення подано у вигляді додатка до протоколу засідання Військової ради ХВО № 5 від 29 вересня 1937 р. Серед них знаходимо армійського комісара 2-го рангу О. Шифреса — начальника Військово-господарської Академії РСЧА, комдива А. Тальковського — командира 3-ї Кримської стрілецької дивізії, комбрига А. Гоффе — начальника артилерії округу, полковника П. Зелікова — начальника штабу 25-ї стрілецької дивізії, командирів полків: 41-го артилерійського — полковника М. Сидорука, 75-го артилерійського — полковника А. Мінаєва, 225-го стрілецького — полковника Я. Равина та інших командирів і політпрацівників округу.

На засіданні Військової ради ХВО 27 жовтня 1937 р. було розглянуте питання про звільнення з РСЧА як учасників військово-фашистського заклоту комдива К. Квятека — заступника командуючого військами округу, комбрига Я. Закса — начальника 9-ї військової школи льотчиків та льотчиків-спостерігачів, бригадир-лікаря Д. Львовського — начальника відділу ветеринарної служби ХВО, полковника М. Факторовича — командира 5-ї танкової бригади, полковника Н. Сапожникова — начальника інженерних військ округу. У цьому великому списку знаходились також керівники

більшості відділів і служб округу (продовольчого, санітарного, речового, автобронетанкового).

Було ще декілька засідань Військової ради округу, на яких приймались рішення про звільнення деяких осіб комначскладу. Назвати всіх поіменно немає можливості.

Звіт політичного управління ХВО за 1937 р. також вказує на складну обстановку та репресії: «... за истекший год личный состав округа значительно очистился от враждебных и негодных элементов. По политическим мотивам уволено из РККА комначсостава 810 чел., из них разоблачены как враги народа и арестованы органами НКВД 260 чел. Из числа красноармейского состава и младших командиров по политическим и политико-моральным мотивам уволено из РККА 457 чел...».

Через відсутність архівних даних не можна назвати точну кількість командирів, політпрацівників, осіб інших категорій керівного військового складу, які були репресовані в передвоєнні роки в Україні. Немає таких цифр і загалом по армії, хоча відомо, що тільки з червня 1937 по жовтень 1938 рр. було репресовано понад 40 тис. військових, з них 15 тис. осіб — командири та політпрацівники ХВО та КВО.

Репресії завдали величезних втрат і радянській військовій науці, яка у попередні роки інтенсивно розвивалася. Вилучення фундаментальних новаторських праць репресованих військових учених, теоретиків, практиків значно гальмувало розвиток професійного мислення в командирів усіх рангів, після 1937 р. численні нові ідеї не знаходили практичної реалізації. Приймались некомпетентні рішення, як, наприклад, абсурдні рішення Головної військової ради Червоної армії під головуванням Й. В. Сталіна про розформування, починаючи з листопада 1939 р., всіх механізованих корпусів як дітища «ворогів народу».

Масові беззаконня, репресії призвели до того, що було порушено наступність у командуванні багатьма з'єднаннями, плано-мірність та обірунтованість підготовки кадрів військової інтелігенції. Знищену військову інтелігенцію ніким було замінити, і виник не просто кадровий дефіцит, а справжній кадровий голод у всій армії. Таких страшних втрат командного складу та ще й за такі короткі строки армія не зазнавала навіть у найтяжчий період Великої Вітчизняної війни. Більше того — такої великої кількості загиблих вищих командирів та політпрацівників не було за всі роки війни.

І. Ю. Савеленко,

науковий співробітник

Національного меморіального комплексу

«Висота маршала І. С. Конєва»

І. Г. СТАРИНОВ — ЛЮДИНА-ЛЕГЕНДА

На долю Іллі Григоровича Старинова випали суворі випробування: Громадянська війна, дивом йому вдалося уникнути репресій 1937—1938 рр., які викосили майже 40 тис. офіцерів Червоної армії, пережити Велику Вітчизняну війну. Увесь час йому довелося доводити, що міни — це не захисна, а цілком наступальна зброя: міна, закладена у потрібному місці, б'є без промаху.

У 1918 р. Ілля Григорович вступив до лав Червоної армії. Восени 1922 р. він за рік закінчив дворічну школу військово-залізничних техніків і був направлений до Києва в залізничний полк, який відновлював зруйновану під час війни залізницю. Самотужки Старинов вивчав механізми підричників, успішно виплавляв вибухівку із бомб та снарядів. Захоплення Старинова мінами помітило керівництво, і його відрядили в прикордонну смугу для складання планів руйнування залізничних мостів на випадок війни. Підривної справі Ілля Григорович не один рік навчався у фахівців, які служили ще в царській армії. Уважно слідкував за публікаціями із саперної справи в іноземних військових журналах. Великий вплив на нього мав учень знаменитого М. М. Пржевальського, капітан В. І. Роборовський, який створив частини спеціального призначення.

Навесні 1930 р. Старинова переводять до Головного розвідуправління РСЧА викладачем основ диверсійної практики. У цей час у західних прикордонних округах СРСР розгортається робота з підготовки кадрів для партизанського руху в можливій війні: проводиться будівництво укріпрайонів, створюються партизанські бази, схованки зброї та спорядження. Ілля Григорович організовує лабораторію для розроблення диверсійних мін.

У 1936 р. Старинов вирушає добровольцем до Іспанії. За неповний рік він сформував там систему підготовки диверсантів. Його групі вдалося вивести з ладу майже сотню потягів, знищити декілька сотень автомобілів, близько 2 тис. солдатів і офіцерів. Іспанська війна стала першою, де проводилася масштабна диверсійна діяльність. У ході цієї війни Старинов розробив основи підготовки диверсійних сил у бойових умовах, тактику і стратегію їх

використання. Можливо, саме відрядження до Іспанії врятувало йому життя.

Після повернення на батьківщину з Іспанії Старинова нагородили орденами Леніна та Червоного Прапора. Проте, замість підвищення по службі його неодноразово викликали на допити до НКВС, де цікавились метою формування таємних партизанських баз і підготовкою відповідних кадрів. Тоді він вже знав, що багатьох фахівців партизанської справи — керівництво ГРУ, керівників розвідки всіх західних військових округів, майже всіх керівників партизанських загонів, партизанів — заарештували і звинуватили в «недовірі до могутності соціалістичної держави» і «підготовці ворожої діяльності в тилу радянської армії». Укріпрайони та партизанські бази, створені на початку 30-х рр. минулого століття, були ліквідовані, що негативно вплинуло на розгортання партизанського руху в тилу ворога під час Великої Вітчизняної війни. Старинов — один із небагатьох, кому вдалося уникнути арешту, а завдячувати він мав втручання К. Є. Ворошилова.

У 1939 р. Старинов бере участь у Фінській війні, де був двічі поранений. За участь у цій війні Ілля Григорович отримав другий орден Червоного Прапора.

22 червня 1941 р. Старинова викликають до Москви і призначають командиром оперативно-інженерної групи, перед якою було поставлено завдання — знищити транспортну інфраструктуру перед наступаючими німецько-фашистськими військами. Його групою були встановлені міни сповільненої та спрямованої дії, які Старинов виготовляв у польових умовах.

Наприкінці липня Старинов їде до Києва, де колись служив. Там знаходився могутній центр з підготовки партизанських кадрів. Жодного колишнього інструктора знайти не вдалося. Підготовку партизанів проводили партійні працівники, які на цій справі не розумілися. П'ять днів Ілля Григорович проводить заняття в Києві, пізніше короткі заняття в Чернігові, а потім в Орлі. На той час Старинов був фактично єдиним у Червоній армії фахівцем у цій сфері.

У другій половині вересня начальник Генерального штабу Б. М. Шапошников доручив Старинову здійснити мінування та знищення найважливіших об'єктів промисловості і транспортної інфраструктури м. Харкова. План операції мінування, що отримав кодову назву «Пастка», був розроблений полковником Стариновим. Група підризників встановила сотні мінних полів. Такий масштаб мінування в ході Великої Вітчизняної війни вико-

ристовувався вперше. В одній із партноменклатурних будівель по вул. Дзержинського (зараз вул. Мироносицька) на глибині більше двох метрів було встановлено 350-кілограмовий радіокерований заряд (на той час радіокеровані пристрої знаходилися на озброєнні тільки Червоної армії). Ближче до поверхні була встановлена фальшива міна малої потужності — «блешня». Радіокеровані міни меншої потужності були встановлені і в інших будівлях міста. 14 листопада 1941 р. в Харкові по вул. Дзержинського, 17 радіокерованою міною (за сигналом з Воронежа) була підірвана будівля, в якій знаходився штаб 68-ї піхотної дивізії на чолі з генерал-лейтенантом Г. Брауном. Того ж дня була висаджена в повітря будівля Харківського військового округу на площі Руднева, а пізніше міст, який з'єднував Холодну Гору з центром міста.

Після вибухів, які пролунали в Харкові, ім'я Старинова було внесене до списку особистих ворогів фюрера, а диверсійний акт згодом увійшов до анналів диверсійного мистецтва та спеціальних підручників.

А. В. Панченко,
завідувач Відділу ХІМ

ОРГАНІЗАЦІЯ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ НА ОКУПОВАНІЙ ТЕРИТОРІЇ ХАРКІВЩИНИ

Однією з найгуманніших у світі є професія лікаря, покликана якою — порятунок людини. А в умовах війни, коли від того, скільки хворих та поранених повернуться до строю, залежить ціна перемоги, вона набуває особливого значення. У роки Великої Вітчизняної війни не було жодної ділянки боротьби з ворогом, де б медичні працівники не вели самовіддану боротьбу з хворобами, ранами, епідеміями. Але тим медикам, яким випала доля виконувати свою місію на окупованих територіях, доводилося ще й знаходити шляхи порятунку людей від концтаборів та примусових робіт у Німеччині. Імена лікарів, медичних сестер, фельдшерів, санітарок, які вели безстрашну боротьбу за життя співвітчизників на території Харківщини, назавжди вписані в героїчний літопис війни.

Однією з найвідоміших є діяльність патріотичної групи медиків 9-ї міської лікарні, яку в жовтні 1941 р. очолював професор Олександр Іванович Мещанінов.

Під час відступу радянських військ з Харкова поранених бійців та офіцерів Червоної армії, які знаходилися у лікарні, не встигли евакуювати. Професор Мешанінов, який під час боїв не відходив від операційного столу, також залишився в Харкові. Саме навколо нього згуртувалася патріотична група медичних працівників, які протягом усього окупаційного періоду, ризикуючи своїм життям, рятували поранених радянських бійців, що залишилися в місті, та військовополонених. З початком окупації О. І. Мешанінову вдалося переконати німецьку владу, що в лікарні знаходяться хворі на висипний тиф. Згодом довелося вирішувати проблему з харчуванням, запасів якого не було. Олександр Іванович користувався дуже великою пошаною і любов'ю мешканців Холодної Гори, тож, коли він звернувся по допомогу, харків'яни, що й самі голодували, відгукнулися на цей заклик. Згодом udało організувати збирання продуктів у сільських районах області. Крім того, за допомогою населення медперсонал лікарні забезпечував поранених, які одужували, цивільним одягом та документами.

Але діяльність професора Мешанінова не обмежувалася проблемами лікарні. На Холодній Горі під час окупації був створений концентраційний табір для радянських військовополонених. Тут у тяжких умовах німці утримували понад 20 тис. осіб. За спогадами сучасників, у таборі лютував страшний голод, звідти вивозили щоденно по 150—200 трупів. Професор Мешанінов домігся дозволу на лікування у своїй лікарні тяжкохворих полонених. Багатьом з них допомогли втекти. У 1942 р. втечі набули масового характеру і не припинились навіть після того, як професор Мешанінов одержав попередження від начальника концтабору про неминуче покарання.

У листопаді 1942 р. у приміщенні 1-ї лікарні німецькою владою було створено госпіталь для військовополонених, що суворо охоронявся. Але й тут утворюється осередок з патріотичних медиків, яких очолила Віра Федорівна Нікітинська, що раніше працювала разом із О. І. Мешаніновим. До цієї групи входили медичні сестри А. Ф. Нікітинська, В. М. Зизіна, В. Ф. Винниченко, В. І. Морева, Л. Стрижек, З. Коцербуба, фельдшер Корсак, санітарки І. С. Абалмасова, І. І. Гурина, Є. С. Мінасова та ін. Незважаючи на сувору охорону, ці люди в різні способи організовували втечі військовополонених. Не зупинила мужніх патріотів навіть загибель завідуючого терапевтичним відділенням І. Н. Рахманінова, якого німецький військовий лікар Ганс Штапперт, що очо-

лював лікарню, звинуватив у численних втечах і застрелив просто в кабінеті лікарні.

Під час відступу німецьких військ у лютому 1943 р. до госпіталю була привезена вибухівка і розміщена в усіх його кутках. Стало зрозуміло, що гітлерівці збираються підірвати лікарню. Лікарі, незважаючи на загрозу та охорону, почали виводити хворих і поранених із шпиталю. Але в палатах були й такі, кого неможливо було винести. І лікар Нікітинська, намагаючись заспокоїти цих людей, залишається поряд з ними попри загрозу для свого життя.

Слід наголосити, що це не були поодинокі випадки. У березні 1943 р., під час відступу радянських військ з Харкова, у підвалі напівзруйнованої лікарні Нової Водолаги залишилися 73 важкопоранених бійців, яких не можна було транспортувати. Протягом цілого року під керівництвом видатного хірурга Ю. Ю. Вороного лікарі Н. Є. Бутков, Г. Ф. Водка, медичні сестри В. С. Водолаженко, А. П. Лойко, М. Г. Пінчук, Л. Г. Співак надавали їм необхідну медичну допомогу й забезпечували харчами. У 6-й Харківській поліклініці після відступу радянських військ з міста також залишилися поранені, яких не можна було транспортувати. Тоді фельдшери Н. П. Протопова, О. В. Поддубна і лікар П. К. Давиденко дістали для них цивільний одяг і перенесли всіх до приватних осель. І після цього вони не залишили поранених, продовжуючи надавати необхідну медичну допомогу.

Завідувач інфекційного відділення Богодухівської лікарні М. О. Козловський лікував у себе у відділенні хворих військовополонених і допомагав їм втікати, видаючи фіктивні довідки про те, що вони є місцевими жителями.

Лікар 2-го туберкульозного диспансеру К. О. Іліаді видавала фіктивні довідки про захворювання туберкульозом харків'янам, яких гітлерівці збиралися вивезти на примусові роботи до Німеччини. Інколи, щоб врятувати людину, їй доводилося накладати штучний пневмоторакс на здорові легені. У автобіографії вона писала: «Я должна выполнить святой долг каждого истинно советского гражданина и, очутившись в тылу врага, сделать все возможное для спасения людей... Делать все возможное с риском для жизни в этом был смысл моей жизни в городе оккупации... не было более святого долга, чем участие в борьбе за жизнь наших детей-подростков».

Під цими словами міг підписатися кожен з тих медиків, що надавав допомогу співвітчизникам на окупованих територіях.

І. О. Роман,
ст. науковий співробітник ХІМ

ХРОНІКА ВІДНОСИН ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

Історія відносин держави і церкви за часів радянської влади продемонструвала, що назва «робітничо-селянська держава» не відповідала своїй суті, вона фактично не була відкритою для мільтонів віруючих громадян, оскільки влада проводила церковну політику здебільшого через таємні постанови, декрети та циркуляри, розроблені партійними комітетами.

Комуністична партія, розробляючи стратегію і тактику антирелігійної, атеїстичної діяльності, передбачала участь у ній державних органів, школи, культосвітніх організацій, державної преси, що суперечило проголошеній державою свободі совісті, здійснювала на загальнодержавному рівні заходи, які вели до повного знищення церкви як соціального інституту. Тому 20—30-ті рр. ХХ ст. позначені жорстоким курсом гонінь на церкву з боку тоталітарної держави, розоренням і спалюванням церков, репресіями священнослужителів. Як наслідок — духовне спустошення і моральна дезорієнтація людини, поглиблення розколу між гаслами про побудову суспільства безвірників та прихованою релігійністю більшості населення, що проявилось як у період Великої Вітчизняної війни, так і в повоєнні роки, коли люди перед лавиною горя і втрат, породжених війною, знову повернулися до церкви. Для першої половини війни було характерним відродження православних парафій, у тому числі і на окупованій території України. А патріотична позиція віруючих, духовенства, митрополитів сприяли зміні довоєнної орієнтації Йосифа Сталіна з релігійних питань, певній лібералізації державної політики щодо церкви.

Після пом'якшення курсу в 1943—1953 рр. почалася нова хвиля утисків, яка особливо загострилася наприкінці так званої «хрущовської відлиги». Неприйняття Микитою Хрущовим релігії та носіїв її поглядів було настільки значним, що з релігійністю населення він пов'язував ледь не всі проблеми країни.

У 1960—1961 рр. ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР прийняли ряд постанов, якими ознаменовано новий етап тотального наступу на релігію й церкву. Влада домоглася від патріарха Російської Православної Церкви скликання Архієрейського собору, який

прийняв нове положення про управління церквою, унаслідок чого духовенство усунули від керівництва життям парафій. Церква стала безправною організацією. З цього часу всіх небажаних владі священнослужителів уже не розстрілювали, як у 1930-х рр., а усували з посад і відправляли в затухаючі парафії чи віддалені єпархії, принижували церкву в засобах масової інформації.

Для «послідовного здійснення політики Радянської держави щодо релігії» у 1965 р. була створена Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, а затвердження РМ СРСР у 1966 р. «Положення про Раду в справах релігій» перетворювало цей орган з організації зв'язку між церквою і державою в орган контролю за конфесіями. З 1967 р. почало роботу П'яте управління КДБ при РМ СРСР, один з відділів якого опікувався церковними справами. У розв'язанні покладених на це управління завдань вагому роль відігравала велика група «секретних співробітників», «спостерігачів», «агентів» тощо, яким потрібно було належним чином відпрацьовувати виявлену «довіру».

Кінець 1970 — початок 1980-х рр. підтвердили «стабільність» курсу органів партійно-державної влади щодо релігії та церкви — вищі інстанції продовжували оцінювати релігію у винятково негативному плані.

У період правління Юрія Андропова в релігійній політиці простежується певна двоїстість: з одного боку, стали жорсткішими переслідування інакодумців і віруючих, яких притягували до відповідальності за місіонерську діяльність, катехізацію населення та розповсюдження релігійної літератури; з іншого боку, Андропов започаткував лояльний курс щодо офіційної РПЦ.

Жорстокішим до релігії виявився нетривалий період правління Костянтина Черненка. В Україні рішення червеневого пленуму ЦК КПРС, прихід до влади Черненка з його войовничістю до релігії та церкви владні структури зустріли схвально, оскільки в республіці тривалий час панувало їх негативне ставлення навіть до приборкованої православної церкви.

За правління Михайла Горбачова поступово в церкві відбулися помітні зміни. Якщо в 1987 р. обіцяна ним лібералізація відбувалася більше на словах і зводилася до незначних державних поступок церкві, то після святкування 1000-ліття хрещення Русі, урочисто відзначеного в усьому світі, становище почало змінюватися на краще. Але відсутність синхронності в процесах демократизації суспільства в другій половині 80-х рр. ХХ ст., наростання аморальності думок і дій та законотворчої діяльності у сфері релігій-

ного життя, зумовлених консерватизмом центрального партійного і державного апарату, уже в часи перебудови спричинили негтухаючу рану в релігійному житті сучасної України... Отже, наслідком реалізації політичного курсу Комуністичної партії Радянського Союзу з релігійного питання, жорстоких гонінь на церкву й віруючих з боку тоталітарної держави стала значна дегуманізація суспільства, яку доведеться долати не одне десятиліття.

Та, незважаючи на застосування аморальних, злочинних засобів боротьби проти релігії та церкви, комуністична ідеологія прогнала неоголошену війну, так і не зумівши збудувати суспільство войовничих безвірників. Однією з причин поразки стало те, що сама комуністична ідеологія, атеїстична пропаганда як її складник проголошували та реалізовували ті ж релігійні ідеї — тільки іншого спрямування. Вони не змогли викоринити в людині її одвічну релігійність. Саме цією обставиною можна пояснити швидке повернення значних мас населення до православ'я після послаблення тиску органів державно-партійної влади на релігійні об'єднання.

І. О. Роман,

ст. науковий співробітник ХІМ

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В ЛІТЕРАТУРІ І МИСТЕЦТВІ 60—70-х рр. XX ст.

Межа оновлення суспільного життя в 1960-х рр. визначалася боротьбою реформаторських і консервативних сил. Суперечливий характер оновлення особливо чітко спостерігався у сфері культури.

З приходом до влади М. Хрушова, у роки «відлиги» почало формуватися покоління людей, яке ставило під сумнів офіційно декларовані цінності. Нова морально-психологічна атмосфера в суспільстві дещо оздоровила політичний клімат, розширила можливості для творчої, наукової, культурницької діяльності. Особливо активно відреагувала на тогочасні суспільно-політичні процеси інтелігенція, у системі цінностей якої поступово почали окреслюватися нові орієнтири.

XX з'їзд КПРС та суспільно-політичні зміни, що відбулися одразу після нього, викликали нові для радянського культурного життя явища. У літературне й мистецьке середовище ввійшло молоде покоління новаторів — неконформістів, яке активно

сприйняло атмосферу змін, переосмислення цінностей як заклик до перебудови творчості.

Покоління інтелігенції, яке пройнялося вірою в оновлення суспільства, торжество свободи і демократії, «шістдесятники» (оскільки вершина його творчості припала на початок 60-х рр. XX ст.), маючи високий освітній рівень, художній смак і таланти, а передусім — громадське сумління, широко прагнуло до нового, прогресивного, не скованого догмами «соцреалізму».

Своєю творчою діяльністю новатори-шістдесятники України здійснили прорив у системі офіційної радянської культури, розпочали нове українське національне відродження.

Першими серед них були поети, оскільки поезія зачіпає глибинні струни людських почуттів, є наймобільнішим жанром. В Україні на повний голос зазвучали вірші В. Симоненка, Л. Костенко, В. Стуса, М. Вінграновського, Д. Павличка, І. Драча та ін. У прозі заявили про себе Є. Гуцало, Гр. Тютюнник, Вал. Шевчук, В. Дрозд та ін. У літературній критиці — І. Дзюба, І. Світличний, Є. Сверстюк, у малярстві — П. Заливаха, А. Горська, В. Зарецький, Й. Якутович, Г. Севрюк, у кіноматографії — С. Параджанов, Ю. Іллєнко, Г. Осика. У різних регіонах України створювалися гуртки і клуби творчої молоді, демократично налаштованої інтелігенції. Наприклад, у Харкові діяв такий гурт молоді на чолі з татановитим поетом Б. Чичибабіним, на Донеччині започаткував себе як поет В. Стус, у Києві клуб творчої молоді очолював Л. Танюк. І хоча ці невеликі гуртки та об'єднання були ледь помітними у вирі суспільного життя республіки, згодом їхня діяльність стала важливим чинником у пробудженні громадської активності, блискучим початком нового соціального відродження.

Однією із проблем, тісно пов'язаних із зародженням неконформізму та безпосередньо ставленням старшого покоління до цього явища, був так званий «конфлікт поколінь». Молоді літератори і художники, орієнтуючись на мистецький спадок західної культури (Хемінгуей, Ремарка, Беллія тощо), не приховували свого ставлення до попередників, які нещиро зображували радянську дійсність на «принципах соцреалізму» і «життєствердних комуністичних ідей».

Уже на серпневому (1962) пленумі ЦК Компартії України, що розглядав питання ідеологічної роботи, були піддані критиці письменники-шістдесятники. А після розгрома Хрушовим виставки в Манежі 2 грудня 1962 р. тон дискусій в Україні навколо неконформістів набув гострого політико-ідеологічного забарвлення.

У грудні 1962 р. і в березні 1963 р. відбулися зустрічі керівників партії та держави з діячами літератури та мистецтва, які потрапили під шквальний вогонь критики партійних ортодоксів за «формалізм» і «бездушні абстракції» тощо. Новаторство оголошувалося «ідеологічною диверсією», новатори — людьми, що «спотикаються і збиваються з ноги, підсліпувато споглядають титанічну творчу діяльність нашого суспільства», а твори новаторів — це «безпросвітна убогість, безвір'я у свій народ». Офіційний дискурс у тоталітарному суспільстві був одним із дієвих засобів соціального контролю, завдяки яким влада сигналізувала про своє ставлення до тих чи інших суспільних явищ та програмувала реакцію на них пересічних громадян.

Представники літературно-мистецького нонконформізму поставали в офіційному дискурсі кінця 1960-х рр. втіленням чи не найбільшого для радянського суспільства зла. У пресі запанувала риторика про боротьбу з формалізмом та «формалістами з націоналістичним відтінком».

У Спілці письменників УРСР літературний нонконформізм, яким позначилися 1960-ті рр., шістдесятництво оголосили «лихоманкою, яку свого часу намагалася внести цевна група, що її очолював І. Дзюба», «неправильним курсом у літературі», а боротьбу з будь-якими проявами нонконформізму називали «великою роботою по оздоровленню громадської атмосфери» у творчих спілках. Однак численні обговорення на сторінках української радянської преси й у творчих організаціях нонконформістської літературно-мистецької інтелігенції свідчать про неабиякий резонанс цього явища в українському інтелектуальному просторі. Механізми творення офіційних радянських міфів, в яких, залежно від політичної та ідеологічної кон'юнктури, прославлялася чи оточнювалася інтелігенція, творчість якої не вкладалася у рамки загальноприйнятого на той час мистецького канону, були різними. Преса для більшості населення була не тільки основним джерелом інформації про політичні, міжнародні, культурні процеси, а водночас могутнім засобом впливу на суспільну свідомість, тому саме в ній так активно формувався негативний образ мистецької інтелігенції, особливо тієї, що прагнула новаторських підходів у творчості.

А для пересічного читача, який мало цікавився текстами ідеологічних промов на сторінках «Літературної України» з приводу «відхилень» творчої інтелігенції, існували більш популярні й улюблені в народі часописи, як то журнали «Перець» і «Крокодил» чи газета «Сільські вісті». Звичайно, що у свідомості масового чита-

ча не було підстав не довіряти улюбленим журналам, де так влучно висміювалися різні «негативні явища», формуючи стереотипне негативне сприйняття новаторських тенденцій у мистецтві і літературі.

Про повернення консервативних тенденцій у політичному і культурному житті країни вже у 1960-х рр. свідчить динаміка процесів в ідеологічній сфері, яка відображала курс партійної політики щодо нових явищ у літературі та мистецтві: 1962 р. — розгром виставки у Манежі з театралізованими виступами Микити Хрушова, 1965—1966 рр. — арешти серед нонконформістської інтелігенції, а далі — посилення ідеологічної боротьби після чехословацьких подій, продукування великої кількості ідеологічних постанов, майже повне обмеження можливостей для вільної творчості, що логічно привело до репресій 1972 р.

У 1970-х рр. поняття «новатори» набуває відверто негативного відтінку, використовується для означення інтелігенції, яку «імперіалістичному Заходу» вдалося збити з «правильних» ідеологічних позицій. А надалі майже повністю виходить із ужитку, що пояснюється не стільки зникненням нонконформістських явищ, скільки бажанням приховати їх від громадськості, яка жваво реагувала лише на розкритиковану продукцію, сподіваючись знайти альтернативу соцреалістичним літературі й мистецтву. Партійні ідеологи вимагали від митців таких творів, які б на художньому рівні пропагували політику партії та відволікали увагу народу від його насущних соціально-економічних проблем, будь-які новачки відкидалися, опозиційний рух придушувався. Але роки «відлиги» справили великий вплив на суспільство, зростивши нове покоління людей, яке протестувало проти тоталітарної системи і не бажало творити на догоду партійним ідеологам у душі «соцреалізму».

О. Ш. Палтаджян,
науковий співробітник ХІМ

РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРИ НА ХАРКІВЩИНІ в кінці ХХ ст.

Література без традицій — храм без фундаменту: нешанування рідної спадщини — приреченість на меншовартість.

Харків і Харківщина в усі часи своєї історії були багаті на літературні таланти. Тут народжувалися і утверджувалися у своїй творчості багато наших всесвітньо відомих земляків, які прославили Слобожанщину, Україну на весь світ.

Згадаймо імена наших видатних майстрів слова і думки, серед яких Семен Климівський, Григорій Сковорода, Петро Гулак-Артемівський, Григорій Квітка-Основ'яненко. Це вони зачинали літературну славу нашого краю.

Саме завдяки таким письменникам про Харків заговорили як про культурний і науковий центр. На Харківщині народився і вчителював автор «Словника української мови» Борис Грінченко, а своїми науковими працями збагатили світову думку Олександр Потебня і Микола Сумцов. Великого загальноукраїнського значення набула діяльність поета Павла Грабовського і громадської діячки Христини Алчевської. Проте з найбільшою силою розквітнув талант багатого трона письменників у роки Українського відродження: Василь Еллан (Блакитний), Микола Хвильовий, Микола Вороний, Петро Панч, Микола Куліш та багато інших боролися за нову Україну, її майбутнє. Багато з них поклали життя і кров'ю за свої творчі і загальнолюдські устремління.

Поети, письменники, літературні критики — це передова частина мистецької інтелігенції Харківщини, її еліта, які визначають творче і мистецьке обличчя краю, його духовності і моральні засади. Саме харківські літератори були завжди попереду у виборюванні незалежності України, відродженні і розвитку національної культури, духу і мови. Гордістю Слобожанської землі стали талановиті Ігор Муратов, Роберт Третьяков, Борис Чичибабін.

Це були роки тоталітарного комуністичного режиму, антиестетичної вакханалії і цензури, брежнєвської стагнації — роки, коли письменників і поетів позбавляли волі за їхні твори, закаламутнювали події, сфальшовували явища, навішували ярлики.

Та, незважаючи на це все, письменники боролися. Давати відсіч темним силам життя і стверджувати добро для Бориса Чичибабіна та інших літераторів означало йти шляхом боротьби, нелегким і тернистим. У цьому вся справа! Його вірші про Тараса Шевченка мають подвійне дно: говорячи про Тараса, поет багато сказав про себе, про свою гірку долю (тюрма, допити, табір, переслідування).

У середині 1980-х рр. розпочався закономірний, могутній процес відродження української культури, хоча тривалий час вона лишалася за своєю суттю заангажованою, з відчутними рецидивами тоталітарного мислення. Потрібна була справжня революція в естетичній свідомості, аби в літературу ввірвався свіжий, вільний від колишніх пут струмине, жива думка, не скута ланцю-

гами ідеологічних приписів. Цю роль і мав виконати неоавангардизм, який слід розглядати як явище масової культури. Головне — усвідомлювати, що поява неоавангардизму закономірна й покликана до життя умовами постколоніального суспільства.

І от починається поетика авангардизму. Надзвичайно різноманітна! Але спільним для всіх митців є прагнення до найсміливішого й найхімічнішого експериментування. Молоді поети порушують усі звичні норми і щодо тем, і щодо стилю, і щодо мови, не визнаючи ніяких канонів чи обмежень. Поезія зараз часто не має рими, розміру, пунктуації, поділу на окремі слова і речення. Спостерігається зумисне змішування ієрархії стилів і цінностей, поетизація банальностей, свідомо руйнація стереотипів поетики.

Традиційній і модерній течіям приділяється багато уваги, а от питання про літературний авангард та ідейно-естетичну своєрідність авангардної поезії 80—90-х рр. ХХ ст. залишаються недостатньо висвітленими. Хоча майже ніхто не заперечує необхідності знати особливості розвитку сучасного літературного процесу, розмаїття стильових течій в українській поезії, здійснення цього важливого завдання все ж таки нашою хується на безліч складних проблем. Крім того, існує неоднозначність і упередженість в оцінці естетичних пошуків наймолодшої генерації поетів та їх ролі в літературному процесі.

Наш рідний Харків має давні і славні традиції у справі виховання молодих кадрів творців радянської літератури. У 70—90-х рр. минулого століття при палацах культури і клубах найбільших підприємств та інститутів Харкова, при редакціях районних газет і районних будинків культури почали працювати літературні студії та творчі гуртки.

Т. Є. Левченко,
ст. науковий співробітник ХІМ

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА ТА ОСНОВИ ЗЕМЕЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

У колишньому СРСР, а отже й в Україні, яка перебувала у його складі, земля була націоналізована і її єдиним власником стала держава. Громадянам, сільськогосподарським підприємствам, організаціям і установам земля надавалася лише у користування.

Земельна реформа — це комплекс заходів (правових, соціально-економічних, технічних та організаційних), спрямованих на

перебудову земельних відносин через роздержавлення земель, утвердження різних форм власності на неї та розвиток нових організаційних форм господарювання на селі, що функціонують на основі приватної власності.

Земельна реформа в Україні пройшла ряд етапів.

Перший з них бере початок з прийняття Земельного кодексу Української РСР (1990), яким було зафіксовано існування права на землю у формі довічного успадкованого володіння, постійного володіння, а також постійного і тимчасового користування.

Другий етап земельної реформи започаткований у січні 1992 р. з прийняттям Верховною Радою України закону «Про форми власності на землю» і в березні цього ж року — нової редакції Земельного кодексу України. Цими документами були внесені істотні зміни у форми власності на землю — в Україні запроваджувалися три форми власності на неї: приватна, колективна і державна, причому юридично визнано, що ці форми власності є рівноправними.

Третім етапом земельної реформи стало в 1994—1998 рр. прийняття указів Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» (10 листопада 1994 р.), «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» (8 серпня 1995 р.), «Про захист прав власників земельних часток (паїв)» (21 квітня 1998 р.) та «Про фіксований сільськогосподарський податок» (18 червня 1998 р.).

На основі указів про оренду землі та фіксований сільськогосподарський податок були прийняті закони України з аналогічною назвою.

Указаними нормативними актами здійснено безоплатну передачу землі з державної у колективну та приватну власність для виробництва сільськогосподарської продукції, тобто на даному етапі відбулося її реальне роздержавлення. Був здійснений поділ земель і видані селянам сертифікати на право на земельну частку (пай).

Членам колективних сільськогосподарських підприємств надавалася можливість безперешкодного виходу зі складу підприємства із своєю земельною часткою (паєм) і виділення її в натурі з видачею Державного акта на право приватної власності на землю. Законом України «Про оренду землі» врегульовані відносини по земельних ділянках.

Початком четвертого етапу земельної реформи став Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення

реформування аграрного сектора економіки» (грудень 1999 р.). Ним передбачався вільний вихід членів КСП із складу цих підприємств зі своїми земельними і майновими паями, впроваджено обов'язкове укладання юридичними особами договорів оренди земельних паїв з виплатою орендної плати фіксованого розміру та інше.

Особливого значення для завершення земельної реформи в нашій державі набуло прийняття в жовтні 2001 р. нової редакції Земельного кодексу України. Він складається з 10 розділів, 37 глав і 213 статей. У ньому знайшли юридичне закріплення всі прогресивні напрацювання земельної реформи, що здійснювалися в нашій країні за часів незалежності.

Земельний кодекс остаточно розв'язав найфундаментальнішу проблему земельних відносин — проблему форм власності на землю. Ним передбачається три рівноправні форми власності: приватна, комунальна і державна.

Принципово важливим є те, що землі сільськогосподарського призначення не можуть бути в приватній власності іноземних громадян.

Спеціальний розділ у Земельному кодексі присвячується охороні земель і забезпеченню раціонального землекористування.

Прийняті закони та реформа взагалі створили надійне політико-правове поле для докорінних перетворень в сільському господарстві, яке належить до провідних галузей економіки України.

І. П. Шевцов,
лаборант ХІМ

АКТУАЛЬНІСТЬ ВІДОБРАЖЕННЯ В ЕКСПОЗИЦІЇ РОЗБУДОВИ СУДОВОЇ ГІЛКИ ВЛАДИ УКРАЇНИ

Існує необхідність у відображенні державно-правового устрою в експозиціях музею. В Україні в період незалежності розбудовується загальноприйнята в демократичних державах модель Ш. Л. Монтеск'є: розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову. У музейних експозиціях система публічної влади найчастіше розкривається через діяльність її органів. Аналіз державотворчого процесу в експозиційних концепціях зосереджений на законодавчій та виконавчій гілках влади. Тема національної системи правосуддя потребує більш повного висвітлення та систематизації. Її особливість — безперервні спроби реформування української судової системи в роки незалежності.

Вихідною позицією в процесі перетворення радянської системи правосуддя до нового формату є прийняття Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. та Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. Ці документи створили фундамент та передумови для конструювання української державності в рамках *ліберально-демократичної парадигми* прав і свобод людини, за моделлю західноєвропейських країн — із незалежною судовою гілкою влади.

При створенні концепції експозиції доцільно застосувати поділ процесу реформування судової системи на три етапи: доконституційний, конституційний та постконституційний.

Доконституційний етап (1991—1996 рр.) пов'язаний із прийняттям низки нормативно-правових актів, що були спрямовані на трансформування попередньої радянської моделі *примата держави над правом*, утвердження задекларованих демократичних принципів: незалежності судової гілки влади від виконавчої, обмеження ролі держави в судовому процесі, розширення функцій судів та меж підсудності. Найважливіші акти цього періоду: закони «Про органи суддівського самоврядування», «Про арбітражний суд», «Про статус суддів», «Про внесення змін до Цивільного процесуального кодексу України», «Про прокуратуру», «Про міліцію», «Про адвокатуру» тощо.

Конституційний етап (1996—2001 рр.) розбудови судової системи визначається прийняттям Конституції України 26 червня 1996 р. Було визначено, що конституційні права та свободи підлягають безпосередньому судовому захисту як *норми прямої дії*. Конституція встановила розподіл судових органів за принципами *територіальності* та *спеціалізації*. До системи національного судочинства окрім судів загальної юрисдикції включений Конституційний Суд України — орган *конституційного контролю*. У Конституції вперше був затверджений принцип оскарження рішень національних судів у *міжнародні* органи правосуддя (Європейський суд з прав людини відповідно до Європейської конвенції з прав людини 1953 р.). Демократичний принцип «стримувань і противаг» відобразився в *подвійному* обранні суддів: вперше — на 5 років Президентом, і вдруге — безстроково Верховною Радою. До відання Вищої ради юстиції віднесені питання кадрового відбору та дисциплінарного провадження щодо суддів.

Постконституційний етап (з 2001 р.) розпочався із закінченням п'ятирічного терміну, що був наданий Конституцією на створення системи судів загальної юрисдикції та підготовку до ре-

формування основних галузей права. 21 червня 2001 р. Верховною Радою було прийнято 10 законів, які сукупно отримали назву *Малої судової реформи*, оскільки концептуально передбачали *мінімальні* зміни в нормативно-правових актах відповідно до задекларованих Конституцією принципів. Був встановлений новий порядок апеляційного та касаційного оскаржень судових рішень, змінений порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, проведення огляду та обшуку житла.

Кроком до реалізації судової реформи стало прийняття закону «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. Функції організаційного забезпечення та фінансування діяльності судів було покладено на центральний орган виконавчої влади — Державну судову адміністрацію. Створена система адміністративних судів, що мають утворюватися в апеляційних округах відповідно до указу Президента України (9 апеляційних адміністративних судів). Зокрема, повноваження *Харківського апеляційного адміністративного суду* поширюються на Полтавську, Сумську та Харківську області (Указ Президента України від 16 листопада 2004 р. № 1417/2004).

Важливий етап у розвитку українського судочинства — *кодифікація* законодавства в галузі адміністративного та цивільного процесу (Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. та Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 р.). У 2006 р. у рамках Національної комісії зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права була створена і затверджена Президентом *Концепція вдосконалення правосуддя для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів*. Вона має створити вектори процесу судової реформи з питань кадрових призначень, незалежності суддів, спеціальної підготовки суддів, ролі Верховного Суду, упорядкування системи судів тощо.

Л. Ю. Глазкова,

ст. науковий співробітник ХІМ

ВІЙСЬКОВІ ХАРКІВЩИНИ — УЧАСНИКИ МІЖНАРОДНИХ МИРОТВОРЧИХ ОПЕРАЦІЙ

Участь України у миротворчих операціях розпочалась із затвердження Верховною Радою України постанови від 3 липня 1992 року № 2538-XII «Про участь батальйонів Збройних сил

України в Миротворчих силах Організації Об'єднаних Націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії».

Починаючи з 1992 р. близько 33 тисяч військовослужбовців Збройних сил України брали участь в операціях з підтримання миру. Упродовж цього часу 47 військовослужбовців Збройних сил України загинули. Від Харківщини у майже всіх миротворчих операціях брала участь 92-а механізована бригада (Харківська область, Чугуївський район, с. Башкирівка, військова частина А-0501).

У другій місії Збройних сил України — Сили виконання угоди (IFOR), Сили стабілізації (SFOR) у Боснії і Герцеговині (грудень 1995 — грудень 1999), м. Сараєво, н. п. Врпачичі — брав участь старший сержант з 92-ї механізованої бригади Клименко Ігор Валерійович. Він виконував обов'язки в місії протягом 20.11.98—21.05.99 рр., був начальником акумуляторної станції штабної роти.

З 22 липня 2000 р. 3-й окремий інженерний батальйон Збройних сил України виконує завдання в складі Тимчасових сил ООН у Південному Лівані, чисельністю 190 осіб. Серед них — старшина і сержант 92-ї механізованої бригади: Катков Андрій Олександрович (маляр-штукатур експлуатаційного взводу інженерної роти, перебував 17.07.01—16.07.02) та Федюнін Олександр Анатолійович (водій і електрик інженерного взводу інженерно-технічної роти, перебував 10.07.03—09.07.04).

З 21 грудня 2000 р. миротворчий контингент з 4-го окремого ремонтно-відновлюваного батальйону Збройних сил України виконує завдання у складі Місії ООН у Сьєрра-Леоне, чисельністю 524 особи. Місце дислокації — район аеропорту Лунгі та н. п. Хастінгс. З 92-ї механізованої бригади було надіслано в складі 4-го ОРВБ 12 осіб: 1) капітан Риндя Віталій Володимирович (25.07.03—29.07.04), командир взводу матеріального забезпечення роти забезпечення 4-го ОРВБ; 2) ст. прапорщик Гільфанов Радік Міннегалімович (25.07.03—26.05.04), ст. інструктор навчального взводу навчальної роти (підготовки водіїв на БТР) 4-го ОРВБ; 3) ст. прапорщик Светлов В'ячеслав Олександрович (10.09.01—29.07.02), заст. командира взводу забезпечення роти забезпечення 6-го ОРВБ; 4) ст. сержант Редько Дмитро Васильович (27.07.06—22.05.04), майстер роти обслуговування та ремонту бронетранспортерів; 5) ст. сержант Правдивець Андрій Володимирович (25.07.02—27.07.03), кулеметник комендантського взво-

ду; 6) ст. сержант Пікало Сергій Володимирович (20.05.04—22.02.05), водій транспортної роти; 7) ст. сержант Какарук Андрій Григорович (19.07.02—25.07.03), електрик-дизеліст роти забезпечення; 8) ст. сержант Збукер Юрій Вікторович (27.07.03—22.05.04), водій транспортної роти; 9) ст. сержант Захаревич Сергій Анатолійович (20.05.04—12.12.04), водій транспортної роти; 10) сержант Волик Олександр Сергійович (27.07.03—26.05.04), командир відділення роти обслуговування та ремонту бронетранспортерів; 11) сержант Войтенко Максим Миколайович (10.09.01—19.07.02), кухар роти забезпечення; 12) сержант Вакуленко Юрій Павлович (27.07.03—22.05.04), водій транспортної роти.

З 11 серпня 2003 р. до грудня 2005 р. український миротворчий контингент (поетапно: 5-а (1621 особа), 6-а (1621 особа), 7-а (1587 осіб) окремі механізовані бригади, 81-а тактична група (до 900 осіб), 6 офіцерів штабу Багатонаціональних сил в Іраку / Багатонаціонального корпусу в Іраку, 27 офіцерів Багатонаціональної дивізії «Центр-Південь», 3 офіцери з групи військової служби правопорядку) виконує завдання в складі Коаліційних об'єднаних оперативних сил у Республіці Ірак під загальним керівництвом Збройних сил Республіки Польща. 04.02.04 з 92-ї механізованої бригади було надіслано в складі 6-ї ОМБ 15 офіцерів та 18 осіб сержантсько-старшинського складу, прапорщиків та рядових. Український контингент входив, разом з польським та іспанським, до найбільш чисельного складу багатонаціональної дивізії з 22 країн.

З 2 вересня 2004 р. і до цього року в Ліберії (місце дислокації — м. Монровія, аеропорт Робертсфілд) перебуває 56-й окремий вертолітний загін (ОВЗ) чисельністю (первісно) 300 осіб, який виконує завдання в складі миротворчих сил ООН для припинення 14-річної громадянської війни і підтримання миру. З Харкова в 56-му ОВЗ 22.04.05—23.11.05 перебував майор Осколков Андрій Петрович, бортовим черкадачем вертолітної ланки (з Університету повітряних сил ім. Івана Кожедуба). З 92-ї механізованої бригади було надіслано 7 осіб сержантсько-старшинського складу, прапорщиків та рядових. Останні з цього складу повернулися вже наприкінці 2007 р.

Утрати з Харківщини: Ситников Андрій Анатолійович, старший сержант 62-го Окремого батальйону українського контингенту в Іраку, 1971 р. н., загинув 09.01.05 в результаті підризу боеприпасів (фугасу) під час виконання миротворчої місії. Указом

Президента України за № 23/2005 від 12.01.2005 р. за мужність і відвагу, виявлені при виконанні миротворчих завдань у Республіці Ірак, Ситникова Андрія Анатолійовича було нагороджено орденом «За мужність» І ступеня (померло).

Н. С. Мартем'янова,
канд. іст. наук, доцент ХДАК

К ВОПРОСУ О ПРООБРАЗЕ МУЗЕЙНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АНТИЧНОМ ОБЩЕСТВЕ

Одной из важнейших функций современного музея признана научно-образовательная работа. Она имеет достаточно глубокие исторические корни и богатые традиции, связанные с деятельностью музеев и пинакотек в античную эпоху, которые рассматриваются как прообразы современного музея.

Понятие «музейон» в период античности имело несколько дефиниций: «музейон» в переводе с греческого — место пребывания муз; святилище девяти муз — спутниц Аполлона (покровителя искусств), которые олицетворяли лирическую поэзию, историю, трагедию, пантомиму и танец, комедию, хоровое пение, поэзию, астрономию. Вместе с тем музейонами пифагорейцы, к примеру, именовали философские школы с книгохранилищами (пифагорейские дома — братства), считая, что культ муз символизирует и поддерживает научные знания и исследования. Идея создания «музейонов» как более крупных философских сообществ с научно-образовательными функциями была подхвачена известными греческими философами — Платоном, Аристотелем, Теофрастом. Последний, например, организовал музейон при Ликее, который послужил позже образцом для музейона в Александрии. В Ликейском музейоне находились залы для чтения лекций, помещения для преподавателей, хранилась знаменитая библиотека, составленная Аристотелем. Идея Аристотеля и Теофраста заключалась в том, чтобы сгруппировать ученых и их воспитанников вокруг библиотеки и научных коллекций в целях сотрудничества, способствующего прогрессу науки.

Самым знаменитым в период античности был музейон в Александрии Египетской, созданный в III в. до н. э. по инициативе Птолемея I Сотера — царя эллинистического Египта. Проект его создания приписывают ученику Теофраста — Деметрию Фалерскому. Строения и сама организация музейона в Александрии мало

известны. Археологи не нашли и здания музейона. Обо всем этом известно только из описаний древних авторов. При музейоне были залы для лекций и для работы, комнаты обитателей пансиона — преподавателей, общий зал и зал для трапезы. Там со временем появились коллекции растений и животных в садах, обсерватория, залы для препарирования трупов. Но, пожалуй, самой замечательной структурой музейона была его библиотека с филиалом Серапейон. Каталог, составленный ее третьим хранителем, Каллимахом, между 260 и 240 гг. до н. э., включал не менее ста двадцати тысяч томов, среди которых было немало раритетов.

По приглашению царствующей монархии Лагидов в египетской столице со всех концов греческого мира собрались цвет науки и культуры. «Пансионеры музейона» были освобождены от налогов и различных повинностей. Должностные лица, назначаемые царем, заботились о материальных нуждах ученых, которые, не испытывая недостатка ни в чем, могли свободно предаваться научным изысканиям и общению с учениками. Источники свидетельствуют о том, что именно в стенах Александрийского музейона зародилось несколько соперничавших научных школ в разных дисциплинах — в филологии, философии, астрономии, медицине и др. Обучение в музейоне считалось достаточно престижным, хотя до сегодняшнего дня не известно, насколько широк был круг его студентов.

Эпиграфика подтверждает существование музейонов в различных городах античной Греции (Смирна, Эфес). В Эфесе, к примеру, во II в. до н. э. был достаточно широко известен медицинский факультет, преподавателей которого называли «медиками музейона», «учителями музейона».

Однако в птолемеевскую эпоху педагогическая деятельность музейонов еще не приобрела достаточной стабильности и, скорее всего, она носила характер эзотерического преподавания весьма архаичного типа. Личная образовательная программа была рассчитана на достаточно узкие группы элитарных, тщательно отобранных учеников.

Таким образом, первоначально основным назначением музейонов была научная и просветительско-образовательная деятельность, для обеспечения которой постепенно расширялось образовательное пространство. Музейоны становились центрами духовной жизни древних греков, собиравшими на научные диспуты и состязания философов, поэтов и музыкантов. Здесь со временем стали сосредоточиваться уникальные естественнонаучные

коллекции, различные произведения искусства, отражающие прежде всего культ муз-покровительниц. Естественно, эти произведения при безусловном их отборе не были организованы в музейную художественную экспозицию, такая задача перед музеем еще не стояла. И все же по объему своих функций музеи в определенной мере могут считаться предшественниками в образовательной деятельности современного музея.

Возможности использования музейного пространства в образовательном процессе были заметно расширены с появлением пинакотек (в переводе с греческого — хранилища картин), которые, по сути, являлись своеобразными картинными галереями, где демонстрировали произведения живописи, скульптуры, шедевры коринфястики, геммы и др. Источники называют широко известную по тем временам пинакотеку на Акрополе в Афинах, в Герейоне, на Самосе и других регионах Древней Греции. Пинакотекы постепенно становились местом не только эстетического наслаждения, но и интеллектуального общения, значительно расширяя представления о человеке, обществе, природе.

Собирательство произведений искусства, уникальных книг, древних, редких вещей и их демонстрация получили достаточно широкое распространение в римскую эпоху. Сохранилась информация о богатейших коллекциях известных общественных и политических деятелей — М. Теренция Варрона, М. Туллия Цицерона, Г. Юлия Цезаря и др. Объектом коллекционирования становились не только произведения искусства, но и древние, редкие вещи. К примеру, Август собирал доспехи героев, огромные кости исполинских зверей и чудовищ. Многие частные коллекции являлись не только украшением домов, но и были по инициативе их владельцев открыты для посещения сограждан, приобретая фактически характер общественных музеев. В римскую эпоху собирательство вышло на уровень государственной политики. К примеру, Цезарь отдаст распоряжение о строительстве на Капитолии специального здания для публичной демонстрации его собственных коллекций. По распоряжению Августа реставрируется Храм Согласия у основания Капитолия, где были размещены коллекции статуй, картин и разного рода художественных изделий. Позже храм был превращен в главный императорский музей Рима, доступный широкому кругу посетителей. О способах экспонирования музейных предметов, пополнения музейных фондов и их использования в те далекие времена практически ничего не известно. Тем не менее, несомненно, подобные музеи были явно во-

стребованы и пользовались большой популярностью среди самых разных слоев населения. Музейная среда способствовала не только получению знаний об окружающем мире и человеке, но и формировала устойчивые эстетические вкусы и склонности граждан, их мировоззрение, т. е. фактически решала важнейшие проблемы образования и воспитания.

В. М. Яковлев,

*заст. директора з наукової роботи
Національного меморіального комплексу
«Висота маршала І. С. Конєва»*

ПОЛЯКИ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ІЗ ДОСВІДУ ІНТЕРАКТИВНОЇ ВИСТАВКИ

Сучасна музейно-експозиційна практика досить багата й різноманітна. Вона містить у собі велику кількість підходів і експозиційних рішень. Зростають тенденції до розширення інформаційного потенціалу експозиції, її більшої доступності, зрозумілості. Форма музейної експозиції стає гнучким комунікативним каналом музею, перетворюється в соціально-культурний інститут свого часу.

Останнім часом музейники (як вітчизняні, так і зарубіжні) широко використовують сучасні комп'ютерні технології та інтерактивні виставки і експозиції.

За кордоном ідея інтерактивного музею зароджується ще в 1960-ті рр. під впливом операційної теорії Піаже, суть якої концентрується в тезі «знати предмет — значить діяти з ним». Інтерактивність передбачає режисуру особливої ситуації, котру можна назвати «наодинці з експозицією», Наодинці, але не на самоті, і не в стані пригніченості під тягарем вражень, які важко одразу сприйняти і осмислити, а в активному і радісному пізнанні. Тут ключовими є слова «я сам»: дію, думаю, приймаю рішення. Інтерактивна методика вимагає від музейного спеціаліста вміння відійти в затінок, не заважати відвідувачеві, не нав'язувати свою думку і рішення, а навпаки, допомогти йому проявити самостійність. Відвідувач не просто пасивно сприймає інформацію, інтерпретацію подій, яку йому подають, але й сам може застосувати певні дії, щоб добути інформацію (натиснути кнопку, доторкнутись до музейного експоната, зняти слухавку і т. п.). Спочатку подібні експозиції отримали розповсюдження серед наукових

і природничонаукових музеїв, а сьогодні все більше використовуються і загальноісторичними музеями.

22.11.2008 р. в музеї «Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» відкрилася виставка Музею Варшавського повстання (Республіка Польща) — «Поляки на фронтах Другої світової війни», яка стала результатом плідної співпраці між двома музеями. Як заявив директор Музею Варшавського повстання, п. Я. Олдаковський, подібна виставка — унікальна на теренах України. Вона мультимедійна та інтерактивна.

Тематично виставка складається з таких розділів:

Вереснева кампанія («First to flight»).

Польські Збройні сили на Заході.

Уряд РП в еміграції, Польська підпільна держава,

Армія Крайова.

Військо Польське на Сході (в СРСР — В. Андерс).

Створення в СРСР польських збройних сил (З. Берлінг).

Акція «Буря».

Польські Збройні сили на Заході в 1944 р.

Роль польської розвідки.

Варшавське повстання.

«Звільнення».

Наслідки війни для поляків.

За словами керівника проекту п. П. Слівовського, виставка створювалася з таким розрахунком, щоб бути зрозумілою в першу чергу молоді. Адже про історію, вважають польські музейники, потрібно розповідати цікаво. Підтвердження цьому — спеціально розроблена, своя сценографія, широке використання засобів мультимедіа.

На виставці відвідувач має можливість не лише ознайомитися з докладними інформаційними текстами до кожного розділу (взяти зі спеціальної кишені листівку), переглянути численні фотографії, а й власноруч, за допомогою сенсорного монітора, обрати тему, яку бажає дослідити більш детально. На екранах плазмових моніторів демонструються короткометражні документально-хронікальні фільми, присвячені тематиці відповідного розділу. А через навушники можна прослухати розповіді учасників тих трагічних подій. Ревіння бомбардувальників, ляскання гусениць танків, звуки вибухів, постріли лунуть з динаміків, супроводжуючи відвідувача впродовж всього перегляду. Усе це формує в глядача враження «присутності», «причетності», викликає співчуття, а звідси і розуміння людей тієї епохи.

Досвід створення польської виставки, як і взагалі світова практика, показує, що широке використання мультимедійних та інтерактивних засобів є перспективним напрямом у розвитку музеїв, особливо воєнно-історичної спеціалізації, оскільки вони відіграють важливу роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління. Адже для нас важливо, щоб відвідувач не лише познайомився з перебігом подій Великої Вітчизняної війни. Наша мета — донести до нього почуття, настрої людей того часу: їхні радість і біль, страждання і щасливу мить перемоги.

М. В. Лобанова (Тортика),

канд. іст. наук, доцент кафедри

музеєзнавства та пам'яткознавства ХДАК

ПРОБЛЕМА МОДЕРНІЗАЦІЇ ТА ЇЇ МУЗЕЙНО-КОМУНІКАЦІЙНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ

Сьогодні світ (як це неодноразово бувало в історії) перебуває в стані глобальних змін. Але цього разу людство зіштовхнулося з проблемою загальної трансформації (глобалізації), яка, окрім свого центрального культурного й політичного значення, охоплює ще й локальні модерністські процеси в окремих самостійних країнах та регіонах. Мова йде про класичну прозахідну переорієнтацію соціально-політичних і культурних інститутів — процес, характерний для країн з недостатньо розвинутою економікою й суспільно-політичною структурою. У кращих традиціях вже трохи підзабутого європоцентризму ці країни прирікають себе на нездоганяючий тип розвитку і заявляють про черговий виток модернізації, спрощено копіюючи європейську політичну та соціокультурну систему.

У цьому контексті розмова про розвиток культури, її мінливість і динамічність, про її потенційну пристосовність, яку вона проявляє в сфері музеології, не тільки можлива, але й просто необхідна. Адже очевидно, що проблема модернізації прямо пов'язана з потребами музейної комунікації, та й апелює насамперед до духовних запитів сучасного суспільства. Таким чином, говорячи про модернізацію Східної Європи (й України зокрема), ми мимоволі зачінаємо не тільки питання культурного або цивілізаційного посередництва буферних територій, але й одну з найбільш гострих проблем сьогоденного українського життя — проблему «маскульт», тобто масової культури.

Отже, основне завдання музейної комунікації взагалі — її постійна орієнтованість на відвідувача та взаємний культурний обмін: музей — відвідувач. В Україні характерна для комунікації сприйнятливості програмує умови, які, з одного боку, ведуть до формування та розвитку складного й багат шарового культурного поля: а) контакти поліетнічного населення всередині країни; б) проблема «Схід — Захід» як складний вузол зовнішніх взаємин, характерних для порубіжних цивілізацій. З іншого боку, така сприйнятливості музею до вимог музейної аудиторії породжує доволі сумну тенденцію, яку можна визначити як підміну справжньої духовності й смаку вульгарністю, естетичною нерозбірливістю та інтелектуальним деградуванням, характерними для масової культури Заходу. Таким чином, музейна комунікація втрачає своє справжнє значення, перетворюючи музейний інститут у розважальний заклад, якийсь «поп-музей», що задовольняє смаки невимогливої юрби й лоскоче її нерви.

Виникає дуже складна ситуація, коли нав'язана іззовні, продиктована законами глобалізації та псевдомодернізації споживча культура різко знижує загальний рівень справжньої культури як на Сході, так і на Заході Європи. Більше того, у таких умовах, як правило, знищуються або нівелюються національні духовні цінності.

У цьому зв'язку діяльність музею повинна бути зорієнтована аж ніяк не на масового споживача. Навпаки, комунікаційні завдання сучасного музею України мають полягати в тім, щоб створити таке інтерактивне середовище, яке сприятиме збереженню національної історії та культури. Особливо ця проблема стосується музейного закладу в умовах західної модернізації та притаманного культурному полю України цивілізаційного обміну «Схід — Захід».

О. Д. Івах,
учений секретар ХІМ

ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ у 2008 р.

Ушановуючи світлу пам'ять видатного вченого, академіка АН України М. Ф. Сумцова, 155-річчя від дня народження якого виповнюється цього року, ми згадуємо про те, що в його багато-

гранній науковій спадщині почесне місце належить музейній діяльності, вершиною якої стало створення Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди, правонаступником якого є наш заклад. Здобутки ХІМ у сфері науково-дослідної роботи — яскраве свідчення того, що нинішній колектив музею гідно продовжує справу своїх попередників.

В умовах незалежності України та зростаючого інтересу суспільства до вітчизняної історії перед Харківським історичним музеєм, як і всіма історичними музеями країни, постало важливе завдання у висвітленні об'єктивного показу історичного розвитку держави та почесна місія у процесі формування історичного світогляду народу. Досягнення поставленої мети передбачає широке вивчення невідомих сторінок та «білих плям» історії і культури Слобожанщини. Кожен науковий співробітник музею мав і має одну-дві особисті теми: це дослідження з археології, етнографії, історії краю XVII—XXI ст.

Така організація дозволила значно розширити спектр досліджень, сконцентрувати увагу науковців для роботи над маловивченими та раніше замовчуваними проблемами і темами. Під час наукових пошуків було виявлено значний обсяг нових матеріалів, що дозволило співробітникам музею підготувати і захистити три дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, видати монографію з археологічної тематики, щорічно публікувати у наукових, науково-популярних збірниках та періодичних виданнях понад 50 робіт, брати участь у міжнародних, всеукраїнських та міських наукових конференціях.

Прагнучи якнайширше популяризувати події вітчизняної історії, наукові співробітники музею надають допомогу закладам міста і області в підготовці науково-довідкових матеріалів до історичних і пам'ятних дат, зокрема заходів з відзначення подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., 295-ї річниці та підготовки до 300-ї річниці прийняття Конституції гетьмана Пилипа Орлика, відзначення подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу, 300-річчя Полтавської битви, 90-річчя подій революції 1917—1921 рр. на Україні, 90-ї річниці Акта Злуки, пам'яті Героїв Крут.

Виходячи з нагальної необхідності в ретельному вивченні музейних збірань і колекцій як умови подальшого розвитку музею, класифікації та наукової обробки джерел з метою підготовки їх

для використання історичною наукою, а також створення нових експозицій і виставок, планомірно продовжується дослідження усіх груп музейних предметів. Результатом цієї діяльності є підготовка науково-уніфікованих паспортів, публікація наукових робіт, підготовка наукової документації для проведення реставраційних робіт, завдяки чому стала можливою в 2008 р. така видатна подія в житті колективу, як реставрація унікальної музейної реліквії козацької доби — єдиного в Україні гетьманського прапора XVII ст., що випродовж року тривала в республіці Польщі, у Музеї народів у Кракові.

Особлива увага приділяється вивченню, науковому опису та постановці на державний облік предметів, що надійшли з колекції музею АТЗТ «Будянський фаянс», оскільки ці предмети репрезентують унікальні колекції і зібрання фаянсових та фарфорових виробів одного із найбільших підприємств цієї галузі з кінця XIX — початку XX ст., яскраво підтверджують багаті мистецькі вітчизняні здобутки і є унікальними зразками власних традицій художнього та побутового керамічного виробництва.

Традиційним напрямом науково-дослідної роботи музею є проведення щорічних археологічних експедицій з метою вивчення Верхньосалтівського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів та Металівського могильника біля с. Металівка Вовчанського району, а також пізньопалеолітичної стоянки біля с. Кам'янка Ізюмського району Харківської області. Звіти за результатами цих досліджень подаються керівниками експедицій до Інституту археології НАН України, а вилучені пам'ятки демонструються на стаціонарних та пересувних виставках музею та вивчаються науковцями.

Одним з найважливіших напрямів науково-дослідної роботи музею є підготовка науково-проектної документації про експозиції стаціонарних і пересувних виставок. Наукові концепції, структури, тематико-експозиційні плани стаціонарних експозицій рецензуються вченими вузів з наступним обговоренням і затвердженням на вченій або науково-методичній раді музею, що значною мірою забезпечує об'єктивність у висвітленні історичних подій, допомагає знайти правильні шляхи для її сприйняття та позитивної оцінки з боку відвідувачів.

Як обласний науково-методичний центр ХІМ постійно забезпечує надання науково-методичної допомоги з усіх напрямів музейної діяльності музейним закладам області.

Своєрідним підсумком науково-дослідної роботи співробітників музею стала щорічна наукова конференція, на якій розглядаються проблеми розвитку музеезнавства і музейної справи, дослідження історії і культури краю, питання збереження та популяризації історико-культурної спадщини. Наукова конференція проходить у рамках Сумцовських читань, названих на честь видатного українського ученого, фундатора та першого директора Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди — М. Ф. Сумцова, геній якого продовжує об'єднувати покоління українців, слугує притягальною силою для нових генерацій дослідників.

Л. М. Орел,
завідувач Відділу ХІМ

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ НАУКОВОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ «ХАРКІВЩИНА: СУЧАСНІ ЗДОБУТКИ І ПЕРСПЕКТИВИ»

При слові «музей» у пересічного громадянина, який постійно перебуває в соціокультурному просторі, відразу домінує поняття «експозиція», яка є цілісною просторовою системою, де музейні предмети та інші експозиційні матеріали об'єднані концептуальним задумом — науковим і художнім. Виникає бажання назвати експозицію мовою музею — нею він говорить до відвідувачів. Словом такої мови є музейний предмет, який набуває в експозиційному просторі особливого звучання.

Нині експозиція музею повинна бути відкрита в сьогодення, модерна і певною мірою магічна. Вона може дати людині те, що не донесуть ні освіта, ні друковані видання, ні телебачення, ні Інтернет, ні інші досягнення цивілізації.

Історичний період, який розпочався 1991 р., — якісно новий етап в історії нашої України, що започаткував перехідний період, суть якого в переході на якісно вищий рівень суспільного розвитку.

Донедавна в ХІМ експозиції періоду незалежності України були короткотерміновими (кожна діяла один рік або кілька місяців, а тепер її зовсім не існує). Виникає нагальна потреба у створенні стаціонарної повнопрофільної експозиції, яка буде своєрідним аналізом минулих 18 років.

При створенні проекту наукової концепції стаціонарної виставки «Харківщина сучасна: здобутки та перспективи» авторка

зіткнулася з проблемою неповного дослідження в науковій літературі новітнього періоду. Джерельна база сучасних профільних досліджень має фрагментарний галузевий підхід. Швидкоплинність подій, невеликі хронологічні рамки періоду спонукають дослідників оперувати на рівні фактів, які не дають повного розуміння їх сутності. Тож висвітлення подій останнього десятиріччя буде вельми актуальним.

Експозицію слід творити в поєднанні одночасно і вивчення багатьох тем, і спостереження за подіями, і участі в заходах різних напрямів — освітніх, культурних, соціальних тощо, при цьому комплектуючи фонди предметами музейного значення.

Завданням створення повнопрофільної експозиції є створення об'єктивної, забезпеченої різноманітними експонатами експозиції відповідно до ідейного задуму, методичних вимог та з урахуванням потреб сучасних музейних відвідувачів усіх вікових груп. Оскільки експозиція, яка має бути створена, є продовженням новітньої історії України всього ХХ ст., хронологічні рамки її визначено — від 1991 р. до сьогодення.

Авторка пропонує показати ті зміни, що відбулися в Україні, безпосередньо на Харківщині або стосуються зазначеного регіону, їх взаємозв'язок, а також особливості, властиві Харківщині як центру Слобожанщини.

Особливе місце варто віддати м. Харкову — як центрові культури, науки, освіти, медицини, промисловості, транспорту і зв'язку Харківщини та Східної України.

За останні роки значно змінилось обличчя міста. З'явилися нові тенденції побудови багатоповерхівок покращеного планування для задоволення потреб сучасної людини, які об'єднали цілі квартали, що стають завершеним архітектурно-художнім надбанням міста. З'явилася потреба в офісних будівлях нового типу, які відповідають бізнес-будівлям європейського зразка, підпорядкованим розвитку середнього і малого бізнесу.

Особливе місце в житті харків'ян займає міський транспорт. У зв'язку з концентруванням підприємств та установ у центрі міста збільшуються пасажиропотоки. Це обумовило розширення будівництва метрополітену, який діє в складі трьох самостійних ліній. Така схема найбільш повно відповідає запитам пасажирів щодо швидкого сполучення між великими житловими масивами, головними місцями праці, громадським центром міста.

Великий попит у харків'ян мають маршрутні таксі.

Особливої уваги заслуговує Харківський аеропорт, який в Україні збудований першим у 1923 р. Нині аеропорт може забезпечити виконання 200 авіарейсів щоденно.

Південна залізниця забезпечує перевезення в межах Харківщини близько 10 млн пасажирів. 12.07.2002 р. започатковано швидкісне пасажирське сполучення залізницею між Харковом і Києвом (перший «столичний експрес» мав 7 пасажирських вагонів та вагон-бар з індивідуальним освітленням, кондиціонерами, телевізорами і т. ін.). Швидкість експресу досягає 140—160 км/год.

У проєкті наукової концепції планується висвітлення таких проблем, як питання культурного життя Харківщини; освіта, наука; ЗМІ; нові технології тощо. Отже, передбачено показ музейних предметів, які набудуть в експозиції статусу оригінальності, тобто таких, яким притаманні властивості інформативності, експресивності, атрактивності, репрезентативності й асоціативності.

Заплановано також створення експозиційних комплексів як основної структурної одиниці більшості експозицій, що передбачає смислове і візуальне об'єднання експонатів. Для оптимального компонування експозиційних матеріалів обрано такі способи групування, як виділення експозиційних центрів і провідних експонатів, що несуть смислове і візуальне навантаження; виявлення внутрішнього зв'язку між предметами — прийом опрідметнення письмових джерел, зіставлення або протиставлення експонатів, розрядка, спосіб створення простору навколо експоната, виділення першого і другого планів, створення прихованого плану експозиції (в турнікетах, стендах, вітринах).

Будуючи експозицію, програмуємо її на 10—15 років. Працюючи над нею, ми, власне, створюємо умовну модель нашого уявлення про істину. І найближчим нашим досягненням буде її сприйняття і позитивна оцінка відвідувачами.

Підсумовуючи зазначене, авторка прагне до створення «сьогоднішньої» музейної експозиції, яка за своєю суттю буде подібною до експозиційно-художнього ребуса. Експозиція буде не підручником, а мистецьким твором, у процесі розглядання інтелектуальна й емоційна праця відвідувача не закінчуватиметься в кінці огляду. Така експозиція провокує відвідувача на співпрацю — вона ставить йому нові й нові запитання, на які потрібно знаходити відповіді.

І. О. Агаєв,
студент ХДАК

ЗАСТОСУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У КОМУНІКАЦІЙНІЙ І НАУКОВО-ДОСЛІДНІЙ РОБОТІ МУЗЕЇВ

Ми увійшли в століття глобального використання комп'ютерних технологій у всіх сферах життєдіяльності людства, різних галузях науки, у тому числі й комунікаційній та дослідницькій роботі музеїв.

Музейні фонди, запасники і сховища містять величезну кількість експонатів, які неможливо представити широкій публіці через брак виставкових площ, масу ще не дослідженого матеріалу, незадовільний фізичний стан експонатів. Упровадження комп'ютерних технологій дозволяє вирішити ці і багато інших проблем музеїв, таких як електронна систематизація музейних матеріалів, створення компактної електронної архівної бази, полегшений пошук необхідних матеріалів, збереження особливо цінних експонатів, швидкий обмін інформацією між різними музеями, презентація музеїв, їх виставкової бази в Інтернеті, широка комунікативність музейних працівників і т. п.

Шлях вирішення цих проблем — формалізація знань і матеріалів, які є у фахівців, але зберігаються в їхній пам'яті у вигляді неформалізованих міркувань, умінь і навичок. Такі професіонали є експертами своєї справи, а отримувані від них знання звичайно називають експертними. Якщо в базу знань комп'ютерної системи закласти знання подібного типу, то система називатиметься експертною.

Електронно-обчислювальні машини (ЕОМ) п'ятого покоління, музейні експертні комп'ютерні системи і багато інших інтелектуальних систем мають одну загальну властивість: їх робота ґрунтується на знаннях, що зберігаються в базі знань системи.

Експертні комп'ютерні системи музеїв можуть не тільки знайти розв'язання того або іншого завдання, але й пояснити користувачеві, як і чому воно одержане. У цих комп'ютерних технологіях є свій специфічний об'єкт досліджень і моделювання — універсальні метапроцедури програмування діяльності музеїв. В їх числі є метапроцедури спілкування, навчання, аналізу, зберігання і консультування.

Щоб функції консультативної експертної системи стали зрозумілишими, розглянемо конкретний приклад. Припустимо, що

в польових умовах археолог здобув знахідки, які поставили його перед проблемою датування об'єкта. Відомо, що точне датування в багатьох випадках річ вельми складна. Воно вимагає ретельного вивчення знахідок, долучення величезного за обсягом порівняльного матеріалу із знахідок інших археологів, уміння робити правильні логічні висновки, висувати гіпотези і відкидати їх на підставі отриманого знання. Під час робіт на розкопках поруч може не бути тих фахівців, які могли б надати кваліфіковану допомогу. Саме для такої ситуації призначена комп'ютерна консультативна експертна система. В її базі знань може зберігатися величезна кількість нагромаджених раніше фактів і встановлених зв'язків між цими фактами, а також думки (іноді й суперечливі) провідних фахівців у цій галузі.

Коли археолог через комп'ютерну систему звертається по консультацію, то вона може почати з того, що зажадає ввести опис усіх тих знахідок (мовою, що зрозуміла системі), які цей археолог має в своєму розпорядженні. Одержавши ці описи, експертна система починає формулювати логічний висновок. Від початкових фактів, уведених до неї, і за допомогою тих взаємозв'язків, які повинні існувати між фактами, вона виводить гіпотези, що не суперечать наявним фактам. Якщо ця гіпотеза однозначна, то вона повідомляється користувачеві; якщо має альтернативні можливості, то експертна система може поставити додаткові, уточнюючі питання (наприклад, про діаметр, вагу знайдених монет, характер малюнків, написів на аверсі й реверсі монет, насічках на гурті тощо), які ще не були повідомлені системі. Якщо археолог не може повідомити системі ніяких нових додаткових відомостей, то йому буде повідомлено декілька гіпотез про датування. При цьому кожна гіпотеза оцінюватиметься з певною мірою достовірності. Наприклад, відповідь може мати вигляд: «Даний об'єкт відноситься до періоду А з достовірністю 25 % і до періоду В з достовірністю 75 %». Якщо при подальших розкопках буде виявлений інший предмет, то він датується періодом В як найбільш вірогідним. Для кожного в подальшому знайденого предмета можуть бути одержані вірогідності датування, а потім всі результати можуть бути проаналізовані спільно.

На цьому прикладі, з моєї точки зору, показана першорядна необхідність комп'ютерних технологій у комунікаційній і науково-дослідній діяльності музеїв.

В. С. Аксьонов,

канд. іст. наук, завідувач відділу археології ХІМ

**ПРОЕКТНА ДОКУМЕНТАЦІЯ НОВОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ
ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА
«ВЕРХНІЙ САЛТІВ» — СВІДЧЕННЯ КРИЗИ
В СУЧАСНОМУ МУЗЕЙНОМУ БУДІВНИЦТВІ**

Мені на рецензію було запропоновано проектну документацію нової експозиції Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» під назвою: «Програма введення стаціонарної експозиції „Салтівська археологічна культура (VIII—X ст. н. е.): Село Верхній Салтів — історико-археологічна царина” у систему музейних комунікацій» (автори — Н. М. Бражник, С. І. Бражник).

Сама назва документації свідчить, що на рецензію була подана не повноцінна наукова розробка нової експозиції, а студентська робота одного з авторів (Н. М. Бражник) за IV курс її навчання у Харківській державній академії культури, доповнена фрагментами курсових робіт за перші три роки навчання в зазначеному навчальному закладі. Така профанація експозиційної роботи не може не обурити музейного фахівця, тим більше, що рівень наданих документів теж відштовхує рівню студентських робіт з побудови віртуального музею чи експозиції.

Загалом, вражає низький науковий рівень фахівців музею «Верхній Салтів», необізнаність їх із загальновідомими фактами. Наприклад: ні археологічні матеріали, ні письмові джерела не свідчать, що Верхньо-Салтівське городище було зруйноване військом київського князя Святослава (965 р.). Таких прикладів можна навести більше. Автори розробки вигадують нові назви та роблять «відкриття» у хронології заселення території сучасної Харківщини. Так, населення, що мешкало в басейні Сіверського Дінця в останній чверті I тис. н. е., за часів існування Хозарського каганату, автори вперто називають «салтами», хоча самі мешканці городища навряд чи себе так називали. Автори пов'язують «первинне» заселення Верхнього Салтова з носіями салтівської археологічної культури (VIII—X ст. н. е.), а «вторинне» заселення — з часами Козаччини (XVII ст.). Проте відомо, що місця навколо

с. Верхній Салтів були заселені значно раніше (відомі пам'ятки доби мезоліту), а в XI—XIV ст., за письмовими джерелами, тут жили «яси».

Концепція нової експозиції музею «Верхній Салтів» не відповідає вимогам, що висуваються до наукової документації з проектування експозиції. Вона не розкриває експозиційний задум та не дає загального уявлення про майбутню експозицію. У ній не визначені цілі та завдання нової експозиції, не дано характеристики експозиційних матеріалів, які має музей. Автори концепції не пропонують свої методи подання експозиційних матеріалів, не показують відмінності нової експозиції від тієї, що функціонувала досі.

Розробка тематично-експозиційного плану здійснена поверхнево. Темі, розділи, підрозділи, комплекси потребують перегляду відповідно до методики побудови сучасних експозицій. Деякі заявлені теми, підтеми й комплекси не забезпечені музейними предметами (вони представлені лише копіями документів, які мають сумнівне музейне значення). Маємо приклад: підрозділ «Оцінка діяльності В. О. Бабенка. Увічнення пам'яті вченого» розкривається за допомогою двох фотокарток (вулиця ім. В. О. Бабенка та музей ім. В. О. Бабенка) і двох постанов Рубіжанської селищної ради про присвоєння імені В. О. Бабенка вулиці в с. Верхній Салтів та музею-заповіднику. При цьому відвідувач може на власні очі бачити саму вулицю Бабенка, перебуваючи саме в музеї Бабенка.

Документ «Архітектурно-художній образ музейної експозиції» просто повторює коротку тематичну структуру майбутньої експозиції.

У цілому наданий документ вражає своєю безапеляційністю міркувань та повним невіглаством, котрі ховаються за пишномовними фразами. Наприклад, ще не збудовану експозицію, автори вже безпідставно вихваляють: «*Яскрава конструктивність, елегантна розробка деталей, точність співвідношення матеріалу і кольору дозволяє достойно відповідати значущості історико-археологічного комплексу*».

Деякі провідні тексти, що представлені у тематично-експозиційному плані, є хворобливою фантазією авторів. Скажімо, автори доносять до відвідувачів, що «на всю Росію славилась *багата археологічна колекція (Вовчанського музею, котрим завідував В. О. Бабенко)*, в експозиції розміщувалась безліч цінних предметів... Серед безцінних реліквій експонувались: *позолочені меблі*

імператриці Єлизавети Петрівни, фарфоровий посуд часів Олександра Першого... художні портрети, килими, гобелени, перламутрові письмові бюро, старовинні годинники, зброя різних часів... У Вовчанському музеї знаходилась *найкраща в Росії колекція старовинних монет... стародруки, цінні документи, фотографії*. І це в той час як у межах сучасної України існували дійсно багаті й відомі заклади — археологічний музей при Харківському імператорському університеті, приватний музей братів Б. І. та В. І. Ханенків у Києві, Лубенський музей К. М. Скаржинської тощо.

Показний патріотизм авторів дійшов до того, що вони широко вірять, нібито під час Євро-2012 «з усіх континентів потягнуться відвідувачі, щоб долучитися» до стародавньої культури Слобожанщини. Але найбільше фантазія авторів розгорнулася в розділі, присвяченому музейним імпрезам. Чого тільки варта оця задумка: для популяризації народної культури та самого музею-заповідника «Верхній Салтів» друкувати на туалетному папері колядки, щедрівки та купальські пісні!

Поява таких документів, безумовно, є свідченням низького рівня кваліфікації деяких працівників районних музеїв Харківської області, навіть тих, що є дипломованими фахівцями. Потреба у обізнаних та висококваліфікованих кадрах для музеїв області все ще залишається нагальною, і тому потребує свого якнайскорішого вирішення.

Л. І. Бабенко,
ст. науковий співробітник ХІМ

ХРОНОЛОГІЯ ПОХОВАНЬ ПРОТОПОПІВСЬКОГО КУРГАННОГО МОГИЛЬНИКА

Визначення хронологічних рамок як пам'ятки в цілому, так і її окремих комплексів є одним з актуальних завдань в аналізі матеріалів могильника. Це дозволяє простежити динаміку розвитку могильника й більш точно визначити його місце в системі старожитностей скіфської доби місцевого населення.

Найбільш точно визначені дати дають комплекси зі знахідками давньогрецьких амфор. Знахідка в кургані № 1/1973 пухлогорлої хіоської амфори розвиненого варіанту (тип III-B за типологією С. Ю. Монахова) дозволяє обмежити дату поховання 80—70 рр. V ст. до н. е., а з урахуванням можливого запізнення — другою чвертю V ст. до н. е.

Другою чвертю V ст. до н. е. датується знаменська серія піфосного типу фасоських амфор (тип I-A-3), до якого належить і фасоська амфора, що була виявлена 1976 р. в зруйнованому кургані.

Дату кургану № 5 визначають, насамперед, бляхи у вигляді зігнутого в кільце вовкоподібного хижака. Схожі бляхи були знайдені в курганах, більшість яких можна впевнено датувати першою половиною V ст. до н. е. — № 2 біля с. Волковці, № 8 групи Частих, № 499 біля с. Басівка, № 491 біля с. Макіївка, № 398 біля с. Журівка, курган Кулаківського, № 6 біля с. Ковалівка. А. Ю. Алексєєв обмежує дату подібних комплексів рамками другої чверті V ст. до н. е. і відносить їх до найбільш ранніх поховань виділеної ним II хронологічної групи. Цій даті не суперечать й інші предмети комплексу — дрібні круглі бляшки з гладкою поверхнею та бронзові наконечники стріл, репрезентовані варіантами, характерними для наконечників другої хронологічної групи (насамперед, базисними). Таким чином, найбільш ймовірна дата комплексу — друга чверть V ст. до н. е.

Більш широкі хронологічні рамки має курган № 3 біля с. Протопопівка. Бронзові Г-подібні псалії з розтрубоподібними закінченнями добре відомі в багатьох пам'ятках Лісостепу, у степових курганах (I Завадська та IV Іспанова могили), а також у багатьох похованнях Німфейського могильника. Усі ці пам'ятки не виходять за межі другої-третьої чверті V ст. до н. е. Нащічники у вигляді багатоналої лани з'являються в пам'ятках ще початку другої чверті V ст. до н. е. — курган № 2, Стайкин Верх — і продовжують існувати до початку IV ст. до н. е. — Солоха. Налобники у вигляді ромба зі зрізаними вершинами (шестикутні) відомі елементи V ст. до н. е., але згідно з хронологічною схемою, яку запропонував А. Ю. Алексєєв, вони не виходять за межі другої-третьої чверті цього століття. Важливе значення для датування пам'ятки має присутність пронизок — висячих замочків, що також були ознаками цього часу. Це дозволяє обмежити хронологічні рамки Протопопівського кургану № 3 другою-третьою чвертями V ст. до н. е. Можливо, слід віддати перевагу саме другій чверті, зважаючи на присутність у комплексі дрібних ромбоподібних бляшок, більш характерних для пам'яток першої половини цього століття.

Дату ще чотирьох комплексів визначають репрезентовані в похованнях наконечники стріл. Набір з кургану № 1/1976 репрезентують 6 наконечників — 5 трилопатевих з внутрішньою втулкою та П- або Л-подібним ложком, так званих «базисних», і три-

лопатевий наконечник з виділеною втулкою та П-подібним ложком. Базисні наконечники цього набору відрізняються від найбільш ранніх наконечників такого типу більш стрункими, витягнутими пропорціями. Подібні наконечники входили до набору з кургану № 5, а також до сагайдачного набору Коротичанського кургану, хронологічні рамки якого визначаються в межах другої чверті V ст. до н. е. Наконечники з виділеною втулкою та П-подібним ложком добре репрезентовані в сагайдачних наборах курганів №1/1973 та № 5 Протопопівського могильника, а також Коротичанського кургану. Це дозволяє запропонувати як ймовірну дату комплексу другу чверть V ст. до н. е.

Ще два поховання могильника (№ 4 та № 6) містили дуже малорепрезентативні сагайдачні набори — по два наконечники. До складу кожного з цих наборів входили по одному (майже ідентичному) «базисному» наконечнику з внутрішньою втулкою та парою паралельних поглиблень на гранях. Подібні наконечники добре відомі в наборі кургану № 5 Протопопівського могильника та Коротичанського кургану. Можливо, дата для цих комплексів у межах тієї ж другої чверті V ст. до н. е. виглядає дещо завузькою, але вона є цілком прийнятною.

Найбільш цікавий за складом репрезентованих типів сагайдачний набір з кургану № 2. Практично половину набору (6 екземплярів) складають так звані «базисні» наконечники, добре представлені і в решті наборів могильника. З другої половини V ст. до н. е. подібні наконечники практично виходять з ужитку. Разом з тим до набору входить декілька наконечників, широко представлених у наборах IV ст. до н. е., особливо його другої половини. Насамперед, це тригранні наконечники з внутрішньою втулкою, скошеними до середини гранями біля зрізу втулки; один з коротким П-подібним ложком, інший — з парою ледь помітних поглиблень в нижній частині граней, а також трилопатевий наконечник з короткою виділеною втулкою та П-подібним ложком на 1/4 довжини голівки. Однак навряд це є беззаперечною підставою для перенесення пізньої дати на весь комплекс. Загальна хронологія Протопопівського могильника та переважання в наборі базисних наконечників спонукають схилитися до думки, що формування сагайдачного набору з кургану № 2 відбувалося на межі побутування наконечників обох груп. Скоріш за все, це найпізніший поховальний комплекс могильника, хронологічні рамки якого слід визначати в межах другої половини V ст. до н. е., можливо, його третьої чверті.

Таким чином, можна констатувати, що більшість поховальних комплексів могильника вписується в досить вузькі хронологічні рамки, обмежені другою чвертю — серединою V ст. до н. е., що і визначає термін його функціонування.

І. А. Сніжко,

*канд. іст. наук, провідний науковий співробітник
відділу археології ХІМ*

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ СТОЯНКИ ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ БІЛЯ с. КАМ'ЯНКА

Пізньопалеолітична експедиція Харківського історичного музею влітку 2008 р. продовжила дослідження стоянки біля с. Кам'янка Ізюмського району Харківської області. У роботі експедиції традиційно брали участь гуртківці Харківського міського Палацу дитячої та юнацької творчості під керівництвом Ю. О. Чижової, фінансова підтримка була надана Фондом О. Фельдмана.

Стоянку біля с. Кам'янка було відкрито 2004 р., а за рік розпочалися стаціонарні дослідження. Місцезнаходження пам'ятки — високий мис при впадінні до р. Сіверський Донець невеличкої правої притоки, р. Суха Кам'янка. Територія мису розорана. Земля належить фермерському господарству «Іскра» — голова Верцун В. Л., якому, користуючись нагодою, хочу висловити подяку за розуміння і підтримку.

Культурний шар пам'ятки залягає на стику давньоголоценового ґрунту та причорноморського лесу. Він представлений розщепленим кременем, що демонструє всі стадії обробки, фрагментами кісток тварин, дрібними шматочками жовтої вохри, вугілля та лімоніту. Спостерігається падіння рівня залягання знахідок, що відповідає зниженню рельєфу у північному напрямку до р. Сіверський Донець і збільшенню потужності голоценових відкладів. Культурний шар має вигляд структури, розтягнутої по вертикалі внаслідок голоценового ґрунтоутворення та діяльності риючих тварин, і не має специфічного забарвлення.

Загальна площа, досліджена на стоянці суцільним розкопом, становить 66 м²; з них у сезоні 2008 р. — 27 м², з яких 15 м² становили ділянку, законсервовану минулого року; 12 м² було прирізано. Культурний шар на місці розкопу цього року було досліджено повністю. Під час розкопок застосовано методику дослідження культурного шару умовними горизонтами потужністю близько

5 см, з фіксацією знахідок по квадратах за допомогою креслень, фотозйомки та нівелювання.

Колекція артефактів 2008 р. складається з 1022 екземплярів, серед яких 9 припадають на підйомний матеріал; з розкопу походять 973 предмети: 908 датуються пізнім палеолітом, 65 — часом неоліту-єнеоліту.

Знахідки, що їх відносять до останньої групи, походять переважно з верхнього шару ґрунту, зруйнованого оранкою. Вони також спущені по кротовинах у культурний шар пізнього палеоліту, але дуже чітко відрізняються завдяки характеру сировини та відсутності патини.

Колекція розпадається на певні групи: пластинки, відщепи та їх фрагменти, сколи формування та підправки нуклеусів, лусочки, уламки (у тому числі уламки жовен). Артефакти з вторинною обробкою представлені концевим скребком на масивному відщепі з виїмками з одного краю.

Пізньопалеолітична колекція налічує 906 артефактів. Сировиною слугував місцевий якісний креміль сірого коліру, прозорий. Усі знахідки з цієї колекції вкриває патина, від густої молочнобілої до легкої димчастої. На частині предметів — кальцитові нальоти. Група нуклеусів представлена трилощадковими аморфними та кубоподібними (4 екз.), двоплощадковими (2 екз.) та торцевими (3 екз.) формами. Нуклевидних кусків 10 екз., в тому числі 5 пренуклеусів. Група технічних сколів налічує 92 екз. і представлена сколами формування та підживлення нуклеусів, реберчастими сколами та їх фрагментами. Відщепів та їх фрагментів — 312 екз., пластини, пластинки та їх фрагменти — 90 екз., мікропластинки та їх фрагменти — 11 екз. До групи знарядь належать різці: боковий на пластині та двогранний серединний симетричний на масивному напівпервинному відщепі; 4 знаряддя на відщепі з ретушованими виїмками; 3 мікропластинки з притупленим краєм; фрагмент знаряддя з ретушованою ділянкою; пластина трискатна з ретушшю утилізації. Лусочок і уламків відповідно 288 та 127 екз.

Найціннішими знахідками 2008 р. можна вважати фрагмент стінки трубчастої кістки бізона та мікропластинок з притупленим краєм. Аналіз існуючої колекції знарядь дає можливість віднести стоянку біля с. Кам'янка до кола гравецьких пам'яток (Супонєво, Говоруха, Мин'євський Яр, Мізін). Продовження досліджень дозволить більш чітко визначити її функціональну належність і хронологічну позицію.

О. О. Тортика,

*д-р іст. наук, завідувач кафедри
музеєзнавства та пам'яткознавства ХДАК*

ГОРОДИЩА СМК VIII—X ст. ВЕРХНЬОДОНЕЧЧЯ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ АЛЬ ІДРІСІ ПРО ПРИТОКИ РІКИ РУСІЙА Й МІСТА НАРОДУ АН-НІБАРІЙА

З періодом широкого застосування географічних термінів, заснованих на етнонімі «рус», збігається праця аль Ідрісі «Нузхат аль муштак фі-хтірак аль афак» — «Розваги стомленого в мандрівках по областях» (1154 р.). Це робота енциклопедичного характеру, яка є узагальненням практично всього, що було відомо арабським авторам про географію населеної частини землі до XII ст.

Необхідно наголосити, що деякі дані, наведені аль Ідрісі, мають архаїчний характер і сумірні ситуації, відомі у хазарські часи. Цікаво, що для нього (як і для іншого арабського автора XII ст. — аль Гарнаті) Хазарія й хазарське населення Східної Європи, незважаючи на те що вони вже 150 років не існують, є географічною реальністю й описуються поряд з іншими сучасними об'єктами.

Особливої уваги заслуговує розповідь аль Ідрісі про початок ріки Русіа, про її шість приток і шість міст, що розташовані на цих притоках, а також про мешкання в цій місцевості якогось народу ан-нібаріа («У згадану ріку Русіа впадають шість великих рік, що беруть початок у горі Кукайа, а це велика гора, що простяглася від моря Мороку до краю населеної землі... У долинах цих рік живе народ, відомий під ім'ям ан-нібаріа. У цього народу є шість укріплених міст, розташованих між руслами цих рік...»). Окрім названої вище праці, ці дані є на відповідному місці карти (на стику 5—6-ї секцій VII клімату); ті ж самі міста названі в «Малому Ідрісі» (скорочений варіант «Нузхат аль муштак») і показані на карті до нього (міста називаються: 1) Лука; 2) (А)ст(а)ркуса; 3) Б(а)рунь; 4) Намиста(а)так; 5) Х(а)рада; 6) (А)бада. На карті «Малого Ідрісі»: 1) Бука; 2) (А)ст(а)ркуда; 3) Б(а)руни; 4) Буніда; 5) Бу'рада; 6) (А)лгада).

Слід зазначити, що згадування народу ан-нібаріа в «Нузхат аль муштак» і позначення його міст на відповідній карті одержали своєрідну трактовку в дослідженнях Б. О. Рибаківа, Б. Недкова та О. Й. Пріцака. На думку названих авторів, у цьому випадку аль Ідрісі веде мову про Сіверський Донець і його притоки,

а міста, показані на карті, — це городища салтово-маяцької культури, відомі в лісостеповій течії Дінця, Оскола та Тихої Сосни. За Б. О. Рибаківим, «народ «ніварія» — майже безсумнівне плем'я «півночі» руського літопису...», місто Х(а)рада (Бу'рада) — Сарада, тобто Салтов, Верхньосалтівське городище; під горою Кукайя «...потрібно розуміти середньоруську височину, звідки беруть початок всі притоки Дінця».

Здавалося б, проблема пошуку слідів Північно-Західної Хазарії в середньовічній арабо-перській традиції вирішена, от ті самі дані, які дозволяють реконструювати історичну географію регіону. Проте, проведений І. Г. Коноваловою джерельний аналіз складної за змістом та походженням розповіді аль Ідрісі про народ ан-нібаріа, про його міста і притоки ріки Русія показує очевидну неправомірність конструкцій Б. О. Рибаків та О. Й. Пріцака. Найбільш імовірним здається розташування народу ан-нібаріа, відповідно, його міст у північній частині Східної Європи. На думку І. Г. Коновалової, «локалізація народу ан-нібаріа в Новгородській Русі, на відміну від гіпотези Б. О. Рибаків, дозволяє знайти пояснення майже всім назвам міст, відповідає вказівці аль Ідрісі на північне розташування цієї території, ураховує дані обох праць географа й заповнює той неприродний пробіл у даних, які є в «Нузхат аль муштак» щодо Новгородської Русі». Отже, названі роботи й карти аль Ідрісі не можуть бути використані для вивчення історії Північно-Західної Хазарії, бо не мають ніякого відношення до городищ салтово-маяцької культури Верхньодонецького регіону.

Т. І. Єрьоменко,

*художник-реставратор олійного живопису
Харківської філії ННДРЦ України*

ОСОБЛИВОСТІ ТЕХНІКИ ЖИВОПИСУ ТА РЕСТАВРАЦІЇ ТВОРІВ Є. Г. ВОЛОШИНОВА З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Становлення жанру натюрморту в Україні відбувалося під впливом російського образотворчого мистецтва та розвитку європейської культури, де на межі ХІХ—ХХ ст. спостерігався його розквіт, перетворення в актуальний, суспільно значущий, глибоко філософський жанр. Однак попри це, дослідники вважають, що об'єкти постановок українського натюрморту — квіти, плоди, їх

коліритні барви — мали своєрідне національне звучання. Не остання роль у цьому процесі належить митцям Харкова і особливо видатному майстрові натюрморту Євдокиму Гнатовичу Волошинову, твори якого зберігаються в багатьох музеях, зокрема **де-в'ять** — у Харківському історичному музеї. Він не був першим художником, який звернувся до цього жанру в Україні, але особливості його художнього стилю, що значною мірою проявилися саме в натюрморті, дали поштовх становленню в українському мистецтві натюрморту «українського зразка» та визначили тенденції його розвитку в Україні у наступні десятиріччя.

Кращі роботи Євдокима Гнатовича демонструють відхід від салонно-академічних традицій. Художник концентрує свою увагу на самому предметі, його природній формі та забарвленні, починає писати натюрморти на шпелері, подаючи зображення квітів та плодів у природних умовах. Новаторство живописця полягало і в тому, що він, змінивши у своїх творах традиційні художні засоби (композиційну структуру, світло, колір тощо) зумів відтворити реальність життя в «мертвій природі», тому його квіти, овочі, фрукти сприймаються живими. Іноді за допомогою світла та тіні художник створює ілюзію багатоплановості, а все це разом надає його натюрмортам глибокий, емоційний зміст і характер певної загадковості. Документалізм у відображенні живої природи, намагання передати живописними засобами дійсність без прикрас, з її пластичними, фактурними якостями натури, могли бути пов'язані з впливом на художника мистецтва фотографії, адже він певний час працював у Харкові фотографом. Поступово технічні прийоми майстра ускладнюються, стають різноманітнішими. Від обробки деталей художник переходить до узагальнення форм, більш вільної манери письма, що виражається в рельєфному мазку (наприклад, у роботах «Кавун» і «Гарбузи»).

Натюрморти Є. Г. Волошинова, де особливості трактування предметів вирішуються через палітру, специфічну лише для творчості саме цього майстра, підкреслюють незвичайну колористичну обдарованість митця. Так, наприклад, у натюрморті «Огірки» зображено кілька десятків огірків, але кожен із них відрізняється своєрідним особистим кольоровим рішенням.

Відділом реставрації живопису Харківської філії ННДРЦ України реставровано сім творів Є. Г. Волошинова з колекції ХІМ, що датуються приблизно останньою чвертю ХІХ ст.: «Риби», «Абрикоси» (художник-реставратор А. О. Погрібний); «Огірки», «Вино-

град», «Ягоди», «Кавун» (художник-реставратор Т. І. Єрьоменко); «Гарбузи» (художник-реставратор О. С. Шутова).

Дослідження основи і ґрунтів цих натюрмортів показали, що майстер застосовував готове ґрунтоване полотно. На окрайках його живописних творів виявлено ґрунт світло-сірого, а іноді вохристого кольору. Що стосується живописних особливостей цих творів, то стилю художника притаманна багат шарова манера письма. Він спочатку наносив малюнок олівцем на полотно, потім напівпрозоро робив підмальовку рідкою фарбою, закладаючи таким чином основні кольори і вирішуючи тонову будову картини, а після висихання — прописував предмети, які потім багаторазово уточнювалися. Так художник досягав максимальної ілюзорності зображення. Щодо збереженості цих творів, то спільним є те, що вони мали деформацію основи, втрати ґрунту і фарбового шару, сліди попередніх некваліфікованих втручань, щільно-пилові забруднення. У більшості робіт фон картин був перемальований поверх авторського лаку, а пізніші тонування зроблені без підведення реставраційного ґрунту. Записи відзначалися значною товщиною (від 0,5 до 1 мм), а також «глухим» тоном і кольором. Такі роботи, як «Гарбузи» та «Огірки», мали прориви та цвяхові проколи основи, а у творі «Ягоди» зафіксована невідповідність живопису та підрамника, унаслідок чого авторський живопис знаходився на окрайках, загнутих на підрамник.

Проведений хімічний аналіз показав наявність свинцевих білил з домішкою чорної вохри. Реставраторами також був відкритий авторський живопис по фону роботи «Огірки», який мав прозорість та звучність фарб. Під час досліджень в ультрафіолетовому випромінюванні двох робіт («Огірки» та «Виноград») виявлена чітка межа між суцільним записом по фону і авторським живописом, що розрізняються стилістично.

У процесі реставрації здійснені такі заходи: усунуто деформацію та відновлено втрати основи, закріплено фарбовий шар, у місцях втрат авторського ґрунту і фарбового шару підведено реставраційний ґрунт, видалено поверхневі пилові забруднення, тоновано місця втрат фарбового шару, укрито захисним шаром лаку. У роботі «Ягоди» підведено реставраційні окрайки і відновлено авторський розмір.

Сподіваємося, що завдяки копіткій праці художників-реставраторів Харківської філії ННДРЦ України твори Є. Г. Волощинова зможуть радувати не одне покоління прихильників його таланту.

В. А. Сушко,

*канд. іст. наук, етнолог, співробітник
Харківської обласної станції юних туристів*

О. Л. Лисенко,

ст. науковий співробітник ХІМ

КОСТЮМ ЯК МАРКЕР ЕТНОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Автори видання «Українські традиції і звичаї» (Харків, 2007) В. М. Склярєнко, А. С. Шуклінова та В. В. Сядро визначають націю як стійку людську спільноту, сформовану на підставі спільної історичної долі, культури, мови, території та економічного життя, що виявляється в усвідомленні належності до цієї спільноти та у відчутті власної своєрідності в стосунках з представниками інших спільнот (Українські традиції і звичаї. С. 3).

Питання національної та етнічної ідентифікації стають особливо актуальними в порубіжних регіонах, зокрема — на Слобідській Україні.

За статистикою українці впродовж усього періоду досліджень складали в регіоні більшість населення (Українці, кн. І. Описне, 1999. С. 148—149; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Київ, 1991; Первая всеобщая перепись населения Российской Империи, 1897: XLVII. Харьковская губерния).

З 1980-х рр. нами були обстежені значна кількість Харківщини, українські поселення Сумщини, а також українські села Белгородської області РФ. Основна маса інформантів належала до старших вікових груп (1900—1920-ті р. н.), хоча серед опитаних були особи 1950-х, 1970-х р. н. та діти 8—10 років.

На наш погляд, у питанні етнічної ідентифікації слід враховувати як самовизначення індивідуумів, так і те, яку етнічну традицію кожен з них фактично транслює.

До 1930-х рр. костюм був одним з визначальних факторів, що давав змогу спостерігачу не тільки чітко ідентифікувати людину етнічно, а навіть регіонально та вузько локально.

Ми користуємося загальноживаною в етнологічній науці класифікацією вбрання на літнє (натільне, поясне, плечове), тепле (демисезонне та зимове), головні убори, взуття, а також — функціональне доповнення вбрання, роль якого в традиційному костюмі виконували різноманітні пояси. Слід зазначити: якщо в українців Слобожанщини сформувався загальнорегіональний комплекс вбрання за незначних локальних варіацій, то для російського

етносу характерне побутування всього спектра вузьколокальних варіацій, перенесених з Центральної та Південної Росії, аж до останніх часів побутування традиційного костюма.

У літньому натільному вбранні головну роль мала сорочка (термін, вживаний і українцями, і росіянами), крій та оздоблення якої дає змогу і нині чітко ідентифікувати конкретний предмет народної культури.

Чіткими маркерами ідентифікації були поясне та плечове вбрання. Паньова чи сарафан, плахта чи охвоти, юшка та керсетка чи холодайка та чинарка — ці лексеми з народної термінології дають змогу чітко визначити належність інформанта.

Однак сучасного дослідника може ввести в оману наявність в українців наступного за сорочкою шару жіночого вбрання — «шарафана». Це вбрання на лямках або з ліфом, за назвою схоже на північноросійський сарафан, генетично, вірогідно, далеке від нього, походячи від міського жіночого вбрання XVII ст.

Цікавою і такою, що потребує подальшого вивчення, є «кіраса» — вбрання, відоме і в українців, і в росіян як теплий плечовий одяг дешевого різного крою та вжитку.

Приблизно в середині XX ст. міська мода витіснила в народній культурі традиційний костюм: як повсякденний одяг — раніше, як обрядовий (головним чином, весільне жіноче вбрання) — трохи згодом. Проте вживання термінів цього розділу лексики («лахи», «бебехи», «свита», «сермяга» тощо) також є етновизначальною ознакою.

Сучасні світові глобалізаційні процеси, зміни економічних та соціальних умов життя народів, дедалі активніший вплив масової культури призводять до трансформацій народної культури та необхідності осмислення цих явищ.

О. Л. Лисенко,

ст. науковий співробітник ХІМ

ЗАГАЛЬНОСЛОВ'ЯНСЬКІ ТЕНДЕНЦІЇ АРХАЙЧНОГО ТИПУ РОСІЙСЬКОГО НАРОДНОГО КОСТЮМА З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Російський костюм став об'єктом наукового вивчення ще в XIX ст. Особливо вагомими для нас є праці чл.-кор. АН СРСР Д. К. Зеленина, московських вчених Г. С. Маслової та Н. І. Лебе-

девої, д-ра іст. наук Л. М. Чижикової, канд. іст. наук О. С. Дворнікової, роботи місцевих етнологів.

Виділяють два основні типи народного костюма, спираючись на жіночий варіант як на найпоказовіший: північноросійський (із сарафаном) та південноросійський (паньовний комплекс), який визначається як більш архаїчний. **Паньова** — поясний жіночий одяг, один з найстародавніших компонентів російського костюма, характерний в XIX ст. головним чином для півдня Росії. У колекції Харківського історичного музею зберігається 11 паньов.

При систематизації костюма виділяють декілька його складових, властивих усім слов'янським народам: натільне, поясне, плечове, демісезонне та зимове вбрання; функціональні прикраси, головні убори та зачіски волосся, взуття, прикраси. У колекції ХІМ представлені всі складові російського народного костюма архаїчного типу.

Використання як натільно-верхнього одягу «рубяхі» (сорочки, кошулі тощо) — явище, притаманне усім слов'янським народам. Етноідентифікуючими факторами були її крій та декорування.

Для півдня Росії — і Слобожанщини зокрема — найтиповішою була сорочка з косими поликами, яка шили із саморобного коноплиного чи льняного («алляного») полотна і прикрашали контрастною вишивкою чорного кольору (ТК-5169, ТК-5187, ТК-5286) технікою «набор».

Паньову шили з домотканої вовняної тканини «волосені», фарбованої в темно-синій або чорний колір і протканої смугами кольорових ниток. Усі паньови у зібранні ХІМ чорного кольору з протканими білими, червоними (ТК-369 жовтими, ТК-584 оранжевого та зеленого) клітками, які оторочені по краю червоним тканим паском і смужками червоного кумачу.

За ступенем і способом поєднання полотнищ тканини виділяють розпашну та глуху паньови. Розпашна паньова — найархаїчніший тип цього вбрання — складається з трьох, а іноді двох незшитих полотнищ, які носили «кульком», затикаючи поли за пояс, показуючи низ сорочки та внутрішній гарно оздоблений край.

Згодом з'явилася зшита — глуха паньова, відома на досліджуваній території в трьох варіантах: 1 — паньова із прошвою (найпоширеніша на території Слобожанщини), 2 — паньова із прошвою та «бедром» (контрастною вставкою із ситцю або шовку), 3 — паньова з декількох однакових полотнищ без прошви.

У колекції ХІМ одна паньова у вигляді спідниці (ТК-2035), яка відповідає третьому типу, інші — із прошвою та «бедром».

Буденні не прикрашалися, а святкові (ТК-2488, ТК-2489, ТК-5170, ТК-5188) — різноманітно та яскраво: тасьмою, гарусом, кольоровими смугами різних тканин, лелітками, позументом.

До нагрудного жіночого одягу паньовного комплексу належить легкий одяг, який вдягали поверх сорочки: нагрудник «насов», душогрійка, холодайка (ТК-2405). З російського демісезонного одягу, який входив до паньовного комплексу, у колекції ХІМ є чинарка (ТК-4714).

Невід'ємною частиною жіночого костюма були пояс та короткий фартух, який пов'язували на талії, — нова форма, що замінила на початку ХХ ст. високий. Зараз на музейному обліку знаходиться 26 російських фартухів. До паньовного комплексу належать святкові фартухи (ТК-5171, ТК-5189) білого кольору з лляної домотканної тканини, прикрашені вишивкою «набор» чорного кольору. Фартухи, декоровані в одному стилі та техніці із сорочкою, складали єдиний ансамбль, характерний для Белгородсько-го району Белгородської області Російської Федерації.

Найпоширенішим жіночим взуттям російських селян були «лапті», які взували з полотняними, вовняними та сукняними онучами, що закріплювалися на нозі довгими шнурками (оборами), звитими з конопель або льону. У музейній колекції зберігається 10 пар лаптів переважно «московського» типу, найбільш поширеного на території Слобожанщини. Лапті відомі ще й білорусам, західним слов'янам, народам Прибалтики, Поволжя.

Найбільш архаїчними зі скроневиx дівочих прикрас були кулясті підвіски з гусячого пуху — «пушки», представлені майже на всій території побутування комплексу одягу з паньовою.

Головні жіночі убори були найрізноманітніші, нерідко багатошарові: «кокошник», «сорока», «бархотник» тощо. Колекція головних уборів ХІМ налічує 10 «сорок» у формі капелюшка, крила якого зшиті з денцем та задньою частиною — «хвостом». Вони пошиті з оксамиту темно-бордового кольору, кумача та інших тканин, на підбої, оздоблені вишивкою з геометричним орнаментом, кольоровим гарусом, тасьмою, металевими лелітками, бісером, гаптуванням різними візерунками, срібним або золотим галуном та позументом. «Сороки» прикрашали чорними вовняними помпонами з обох боків попереду та великими китицями із кольорових шовкових та бавовняних ниток — позаду на «позатильнику» (ТК-2487, ТК-4606, ТК-4616, ТК-5280, ТК-5281). У зібранні головних уборів зберігається лише один так званий «сідлоподібний кокошник» (ТК-2765), який входить до складу па-

ньовного комплексу. Він складається з трьох елементів, основна частина має високий округлий околиш і дінце у формі сідла з трохи піднятою передньою частиною та більш високим заднім гребенем, витнутим назад, з «прилобником» та «позатильником». Лицьовий бік убору повністю обшитий галуном.

Південноросійський костюм дає змогу не лише простежувати загальнокультурні тенденції розвитку вбрання, а й розкривати семантичні коди традиційної культури.

В. В. Буличова,
завідувач Відділу ХІМ

ГЕТЬМАНСЬКИЙ ПРАПОР XVII ст. У КОЛЕКЦІЇ ХІМ — УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА УКРАЇНИ

Серед майже семи тисяч музейних предметів, які на даний момент складають колекцію тканин Харківського історичного музею, чи не найдавнішим є гетьманський прапор XVII ст. У світлі наукових досліджень, проведених стосовно цього прапора спеціально створеною міжнародною групою спеціалістів, до якої увійшли музейні реставратори тканин і живопису, а також науковці і спеціалісти різних галузей (хімії, історії мистецтва, історії, мовознавства), до широкого науково обігу введено нові факти його історичного минулого: прапор протягом майже півстоліття символізував найвищу козацьку владу в Україні і є винятковим свідком історії.

У цій роботі автор вважає за необхідне на основі проведених досліджень надати окремі факти з історії створення та побутування прапора як гетьманського клейнода і відобразити наукову інформацію стосовно процесу реставрації цієї визначної пам'ятки і наданню їй «другого життя».

«Прапор Українського війська», а саме під такою назвою він зафіксований у обліковій документації Харківського історичного музею, надійшов до колекції ХІМ з фондів довоєнних музеїв м. Харкова. Відповідно запису в інвентарній книзі він належав до колекції Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди і був виготовлений в Оружейній палаті Московського Кремля за наказом Івана і Петра Олексійовичів та їхньої сестри правительки Софії.

Спочатку прапор призначався українському гетьману Івану Самойловичу, був навіть зроблений відповідний напис, але в липні 1687 р. на козацькій раді на річці Коломак гетьманська булава

була надана його наступникові, генеральному осавулу Івану Мазепі. Коли робота з його виготовлення була закінчена, напис на прапорі довелося змінювати — ім'я *Самойловича* виправили на *Мазепу*, а замість дати *27 жовтня 1687 року* внесли *2 січня 1688 року*. Прапор з виправленими даними був наданий гетьману Івану Мазепі, про що зберігся запис в архівних документах Оружейної палати від 17 грудня 1688 р. Після програної Мазею битви під Полтавою у 1709 р. прапор опинився в руках його спадкоємця — гетьмана Івана Скоропадського, а згодом перейшов його наступникові — гетьману Данилу Апостолу. Останній, з огляду на поганий стан, надіслав «прапор Мазепи» у 1730 р. до посольського приказу з проханням заміни його на новий. 31 травня 1731 р. прапор був переданий до архіву і відтоді став предметом зберігання.

Визначною датою в історії прапора був 1834 р., коли його передали до Оружейної палати Московського кремля. Там він і зберігався до кінця XIX ст. Ця інформація підтверджується даними реєстру прапорів Оружейної палати від 1884 р.

Під час передачі стан прапора був надзвичайно поганий, до того ж деякі фрагменти були повністю втрачені. Щоб запобігти подальшому нищенню, у 1861 р. були проведені необхідні консерваційні заходи і прапор було наклеєно на тюль. Це було зроблено в рамках запланованої акції з врятування прапорів, які зберігалися в Оружейній палаті Московського кремля. Контролював роботу художник Д. М. Струков, який «состоял при Оружейной Палате».

До 1932 р. прапор зберігався в Оружейній палаті Московського кремля, а потім за рішенням Паритетної комісії про обмін культурними цінностями між РРФСР та УРСР він разом з п'ятьма предметами був переданий до Всеукраїнського історичного музею ім. Г. С. Сковороди. У 1941 р. реліквію евакуювали в Росію, до м. Уфи, і повернули до Харкова 5 листопада 1944 р.

З архівних документів науковці з'ясували, що виготовлення прапора тривало з липня 1686 до 27 жовтня 1687 рр. За цей час були виконані живописні роботи та нанесені необхідні тексти, а в листопаді та грудні 1687 р. з'явилися аксесуари — шовкова тасьма для кріплення до древка, древко, покрите позолотою та увінчане срібним позолоченим хрестом з трубкою-втоком, і чохол для прапора з червоного сукна.

Прапор виконаний за типовими для XVII ст. технікою і технологією, що характерні для Оружейної палати Московського кремля. Він має трапецієподібну форму з відповідними розмірами:

висота 193 см, довший край 412 см, короткий край 182,5 см, скіс 294 см. Прапор був пошитий з білої камки та оздоблений каймою з оранжевої тканини, мав двосторонню композицію. На лицьовому та зворотному боках прапора на центральному місці зображений символ царської Росії: намальований та вкритий позолотою двоголовий орел під трьома коронами із символами влади — скипетром та державою — у лапах. На грудях орла розміщено щиток із зображенням Георгія Побідоносця. Над орлом — хрест, складений з 10 золотих зірочок. Над хрестом на каймі — зображення лику Спасителя.

Окрім емблем на прапорі багато написів, розташованих у картушах та на каймі. Два картуші меншого розміру — обабіч хреста із зірок, більший — у куті. На каймі два тексти, розташовані обабіч лику Спасителя, утворюють єдиний картуш. Написи в картушах виконані уставом та напівуставом, а текст на каймі, який має довжину понад 10 метрів, відтворений в'яззю. Зворотній бік прапора відрізняється тим, що текст на каймі замінено рослинним орнаментом.

Тексти в картуші обабіч Спасителя та праворуч і ліворуч хреста мають релігійний зміст. У найбільшому картуші в куті прапора вміщений текст з ключовою інформацією щодо дати виготовлення та надання прапора тій чи іншій особі.

Упродовж 80-х рр. XX ст. прапор експонувався у Харківському історичному музеї. За відсутності консерваційних заходів він поступово псувався і потребував реставрації. Виконали її в реставраційних майстернях Національного музею м. Краків (Республіка Польща). Там було встановлено, що втрати тканини становили 46 % первинної площі, а збережений оригінал складався з великої кількості фрагментів шовку. З огляду на масштабні втрати, було застосовано консерваційні методи реставрації, без реконструкції та відновлення тканин, шару фарби та позолоти. Довелося видалити тканину підкладки, приклеєну під час реставрації XIX ст., очистити поверхню лицьового та зворотного боку, підклеїти фрагменти шару фарби та позолоти, що відкололися, а з обох боків підбити прозорою тканиною. Проведені реставраційні заходи укріпили й стабілізували оригінал, захистили все полотнище від подальшої деструкції та дозволили експонувати його з обох боків. Окрім того, було досліджено матеріали, використані для пошиття прапора, досліджено історію об'єкта і розшифровано всі написи, що збереглися. Результати цих робіт підтвердили час походження прапора.

Важко переоцінити значущість цієї унікальної пам'ятки для патріотичного виховання громадян України. Надзвичайну цінність прапора підсилює той факт, що він є одним з трьох збережених у світі гетьманських знамен (друге зберігається у Москві, а третє — у Стокгольмі) і єдиним козацьким прапором XVII ст., який існує в музейному фонді України.

Г. В. Пашкова,
ст. науковий співробітник ХІМ

МІДНІ МОНЕТИ ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ОЛЕКСАНДРА ІІ (1855—1881) У КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У другій половині XIX ст., за часів правління Олександра ІІ (1855—1881), відбуваються найважливіші події в історії Російської імперії. Найяскравіша з них — скасування кріпацтва за указом Олександра ІІ від 19 лютого 1861 р. Крім цього, на початку 60-х рр. XIX ст. послідовно була запроваджена низка реформ: військова, судова, міського самоврядування (створені земства), фінансова.

Головним поштовхом до здійснення реформ була економічна вичерпаність кріпацтва, що супроводжувалося зростанням соціальної нестабільності, появою радикально налаштованих громадських діячів. Влада була змушена вдатися до рішучих дій з метою запобігання революції.

Програш у Кримській війні (1853—1856) ще більше загострив найболючіші проблеми влади та суспільства цього періоду. Розвиток капіталізму і розлад фінансів під час війни вимагали упорядкування всієї фінансової справи. Під час підготовки і проведення селянських реформ 1861 р. виникла необхідність у створенні Держбанку при Міністерстві фінансів як головного викушного закладу. Усі відомства повинні були щорічно складати кошториси за запровадженою формою з докладним зазначенням витрат. Державний бюджет після затвердження Державною Радою та імператором визначався як закон.

Слід зауважити, що фінансова реформа 1860-х рр. була не настільки послідовною та ефективною, як передбачалася. Зберігався основний податок «подушная подать» російської феодальної системи. Але завдяки вищезазначеним реформам Росія вийшла на новий, капіталістичний шлях свого розвитку. Грошова система держави цього періоду мала певні особливості. У грошовій

системі існували труднощі з розміном паперових грошей на срібло чи золото. Влада, шукаючи вихід, скоротила емісію паперових грошей, у 1857 р. прилюдно були знищені кредитні білети на суму 60 млн рублів. Але ці дії не дали результатів. Було також знижено пробу срібної монети — рубля, полтини і 25 копійок. Розмінна срібна монета з 1860 р. карбувалась 72 проби, банківська — 83 1/3 проби.

У 1862—1863 рр. збільшився розмінний фонд казначейства завдяки черговій іноземній позиції. Карбувалися монети зниженої проби на Страсбурзькому і Паризькому монетних дворах.

Металічне покриття державою паперових грошей скоротилося до 8,7 %. З 1867 р. за наказом від 21 березня вміст срібла у розмінній монеті знижується до 50 %, проба і тип розмінної та середньої монети залишаються незмінними до 1917 р. На останніх двох монетах номінал позначався вже не словами, а цифрами і тільки на них вензель імператора (Олександра ІІ, Олександра ІІІ і Миколи ІІ) замінив герб. На монетах старших номіналів уперше в російському мідному карбуванні було вжито часткове тиснення напису углиб.

Музейна колекція широко представляє цей період і має у своєму складі 216 мідних монет часів правління Олександра ІІ. Вони подані у вісьмох різних номіналах, що карбувались на двох монетних дворах: «Е.М.» (Єкатеринбурзький монетний двір) і «С.П.Б.» (Санкт-Петербурзький монетний двір).

У колекції вісім монет номіналом «деніжка» з гладким гуртом, які відкарбовані на Єкатеринбурзькому монетному дворі (3 — 1855, 1857 і 1858 рр., 2 — 1961 р., 2 — 1862 р.) та «деніжка» 1859 р., що є монетою зразка 1855 р.

Дві монети номіналом «полушка» з гладким гуртом Єкатеринбурзького монетного двору 1856 та 1859 рр.

Три монети «1/4 копійки» з рубчастим гуртом, дві з них були відкарбовані на Єкатеринбурзькому монетному дворі 1868 і 1873 рр. та одна монета 1877 р. на Санкт-Петербурзькому дворі.

П'ять монет номіналом «1/2 копійки», з рубчастим гуртом, що дві монети 1873 і 1868 рр., одна монета 1879 р. з позначкою «С.П.Б.».

Монети номіналом «1 копійка» дуже широко представлені у колекції двох монетних дворів «С.П.Б.» і «Е.М.»: п'ять монет 1855 р., по дві монети 1856, 1857 і 1858 рр., чотири монети 1860 р. (на одному екземплярі монетний двір не зазначений, чи прочита-

ти його неможливо у зв'язку зі станом їх збереження), дві монети 1862 р., по одній монеті 1863, 1865, 1869 і 1880 рр.

Шістдесят одна монета номіналом «2 копійки». Одна монета 1855 р. з гладким гуртом була відкарбована на Єкатеринбурзькому монетному дворі, ця монета зразка 1849 р. По дві монети 1856, 1858, 1881, 1876 і 1877 рр., три монети 1859 і 1875 рр., п'ять монет 1860 р., чотири з них були відкарбовані на Єкатеринбурзькому монетному дворі, а на одному екземплярі монетний двір не зазначений чи прочитати його не можливо у зв'язку зі станом збереженості. По одній монеті 1862, 1866, 1867, 1870, 1871, 1872, 1880 рр., дві — 1863 р., по чотири монети — 1864, 1865, 1878 і 1879 рр.

Тридцять п'ять монет номіналом «3 копійки». По одній монеті 1859, 1860, 1861, 1864, 1866, 1879 і 1881 рр. та «3 копійки» 1867 р., ця монета нового зразка. Відкарбовані були на Єкатеринбурзькому монетному дворі. Три монети 1868 р. По дві монети Єкатеринбурзького монетного двору 1870, 1872, 1873 і 1875 р. По три монети 1874, 1868, 1876, 1877, 1878 і 1880 рр.

Також колекція має шістдесят дві монети номіналом «5 копійок». По одній монеті 1858, 1862, 1865, 1864, 1867 і 1872 рр., а на одному екземплярі монетний двір не зазначений чи прочитати його не можливо у зв'язку зі станом збереження. «5 копійок» 1867 р. з позначенням мінцмейстера «Н.-І.» (Микола Іосса) відкарбували на Санкт-Петербурзькому монетному дворі. По дві монети 1859, 1860, 1861, 1863, 1866, 1874 і 1876 рр. По три монети 1868, 1869, 1875 і 1877 рр. — «С.П.Б.», чотири монети 1870 р. — «Е.М.». П'ять монет 1873 р. Шість монет — 1878 р., сім — 1880 р., чотири — 1879 р. Три монети 1880 р. Усі ці монети карбувались на Санкт-Петербурзькому монетному дворі. На монеті «5 копійок» 1880 р. є позначка мінцмейстера «Н.Ф.» (Микола Фоллендорф).

Також у музейній колекції три монети номіналом «20 копійок» 1868, 1869 і 1870 рр., виготовлені з міді, але вони, на жаль, підробки, тому що монети номіналом «20 копійок» карбувались у той час лише в сріблі.

Більшою чи меншою кількістю всі номінали мідних монет Олександра II репрезентовані в музейній колекції, і разом зі срібними монетами вони можуть достойно представляти цей період. Але, на жаль, рідкісні мідні монети цього періоду за каталогом В. Узденикова «Монети Росії 1700—1917 рр.» відсутні.

Н. В. Звержховська,
завідувач відділу ХІМ

РОСІЙСЬКІ ПАПЕРОВІ ГРОШІ ПЕРІОДУ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ В КОЛЕКЦІЇ ХІМ

У липні 1914 р. Росія вступила в Першу світову війну, джерелами фінансування якої стали внутрішні і зовнішні позики та паперово-грошова емісія. Уже 27 липня 1914 р. був прийнятий закон «О некоторых мерах финансового характера ввиду обстоятельств военного времени», який змінив організацію грошової системи країни. Він припиняв розмін кредитних білетів на золото та дозволяв їх емісію у великих розмірах без металевого забезпечення. У Росії почав розвиватися інфляційний процес, що призвело до зростання цін на товари та зниження купівельної спроможності рубля.

З припиненням розміну кредитних білетів на золото населення почало тезаврувати золоті, потім срібні і навіть мідні монети. Улітку 1915 р. в обігу катастрофічно не вистачало дрібної розмінної монети, тому відповідно до постанови Ради Міністрів від 25 вересня 1915 р. уряд удався до випуску паперових казначейських марок розмінної вартості — так званих марок-грошей. Для їхнього виготовлення використовувалися кліше 10-, 15- і 20-копійчаних поштових марок, випущених у 1913 р. з нагоди 300-річчя дому Романових. На лицьовому боці марок-грошей зображені портрети царів, на зворотному надрукований Державний герб Російської імперії з текстом «Имеет хождение наравне с медной монетой» (на марках вартістю в 1, 2 і 3 копійки) та «Имеет хождение наравне с разменной серебряной монетой» (на марках вартістю 10, 15 і 20 копійок). Невдовзі зовнішній вигляд цих грошових знаків був дещо змінений: на лицьовому боці марок вартістю 1 та 2 копійки вгорі були надруковані цифри 1 і 2. У колекції ХІМ марки-гроші першого різновиду представлені номіналами у 3, 10, 15 і 20 копійок, а марки-гроші вартістю 1 і 2 копійки — лише примірниками з наддруками.

Марки-гроші швидко стирались і вицвітали, тому згідно з указом від 6 грудня 1915 р. в обіг були випущені казначейські знаки вартістю 1, 2, 3, 5 і 50 копійок (усі вони представлені у музейному зібранні в кількості від 3 до 8 примірників). Ці розмінні казначейські білети мали малюнки герба Росії, визначення номіналу, написи: «Имеет хождение наравне с медной монетой» та «Под-

делка билета преследуется законом», але випускалися без зазначення назви. Окрім них, відповідно до цього закону були виготовлені грошові знаки вартістю 10, 15 і 20 коп., але в обіг вони не надійшли.

За указом від 6 грудня 1915 р. в обіг почали надходити державні кредитні білети вартістю 1 рубль зразка 1898 р. зі спрощеним оформленням: вони не мали індивідуального номера знака, лише номер серії. Таких знаків з підписом управляючого Держбанком І. Шицова у колекції грошово-паперових знаків ХІМ налічується 8 одиниць.

Унаслідок Лютневої революції до влади прийшов Тимчасовий уряд, який висунув гасло ведення Першої світової війни «до переможного кінця» і для покриття воєнних витрат активно продовжував здійснювати емісію паперових грошей.

Відповідно до указу від 26 квітня 1917 р. в грошовий обіг були випущені державні кредитні білети вартістю 250 та 1000 рублів (у зібранні ХІМ їх налічується відповідно 5 та 7 примірників). На першій купюрі був зображений герб нової Росії: двоголовий орел з розправленими крилами, але без атрибутів царської влади, на другій — Таврійський палац у Петрограді, в якому засідала Державна дума, завдяки чому ці гроші отримали неофіційну назву «думських». Ще однією особливістю оформлення цих знаків було зображення свастики, яка в давнину в багатьох країнах означала благополуччя, процвітання.

Представлена в колекції музею п'ятьма білетами і емісія державних кредитних білетів 5-рублевої вартості (зразка 1909 р.), зі спрощеним оформленням — тільки зазначення серії із двох літер і трьох цифр. Вона була проведена за указом від 9 травня 1917 р.

За указом від 23 серпня 1917 р. почалась активна емісія державних казначейських знаків вартістю 20 та 40 рублів, які отримали у народі назву «керенки». За оформленням вони нагадували дореволюційні марки, що слугували для оплати консульського мита. На «керенках» був зображений герб нової Росії у вигляді орла (без корони, скіпетра і держави) з опущеними крилами, але були відсутні номери і серії, рік випуску та звичні для того часу підписи управляючого і касира Держбанку. І хоча зворотній бік «керенок» мав досить складний малюнок, це не врятувало їх від підробок. У музейному зібранні маємо 8 знаків вартістю 20 рублів та 13 — вартістю 40 рублів, серед останніх — одна купюра фальшива, судячи з її зовнішнього вигляду. В обіг «керенки» надходили

нерозрізнаними надрукованими аркушами, кожний з яких уміщав по 40 грошових знаків. На жаль, у колекції музею такі аркуші відсутні, ми маємо лише 2 нерозрізані між собою 40-рублеві знаки.

У 1917 р. Тимчасовий уряд повторив емісію марок-грошей зразка 1915 р., присвячених 300-річчю дома Романових — з портретами Петра I, Олександра II і Олександра III відповідно вартістю 1, 2 та 3 копійки. У музейному зібранні цей випуск представлений п'ятьма марками з портретом Петра I і наддруком «1», однією маркою з портретом Олександра II і наддруком «2» та вісьмома марками з портретом Олександра III. На зворотному боці цих марок-грошей уже немає герба Російської імперії. Замість нього надрукована цифра номіналу та слово «копейка» (або «копейки»). Марки-гроші із зображенням Олександра I, Миколи I та Миколи II вже не були випущені.

Тимчасовий уряд не встиг здійснити всі свої проекти з випуску паперових грошових знаків. Зроблені при ньому кліше для виготовлення державних кредитних білетів нового зразка були використані після Жовтневої революції Урядом РРФСР для випуску грошових знаків, що відомі як «Государственные кредитные билеты образца 1918 года». У 1917 р. Тимчасовий уряд замовив у США державні кредитні білети вартістю 50 копійок, 25, 50, 100, 250, 500 та 1000 рублів, які почали надходити до Росії лише в 1918 р., і білети в 50 коп., 25 та 100 рублів (представлені в музейній колекції відповідно 2, 4 та 1 примірниками). Їх використовували деякі опозиційні уряди та місцеві влади.

Як бачимо, 107 зразків грошових знаків з колекції ХІМ досить повно і різнобітно ілюструють грошовий обіг Росії періоду Першої світової війни і Тимчасового уряду.

А. В. Соколов,
завідувач Відділу ХІМ

ГЕОРГІЙСЬКІ НАГОРОДИ В КОЛЕКЦІЇ ХІМ

У Російській імперії під час царювання імператриці Катерини II (26 листопада 1769 р.) було затверджено військовий орден Святого Великомученика і Переможця Георгія. З давніх-давен цей святий на Русі вважався покровителем воїнів. Нагороджували цим орденом за виявлену в бою хоробрість.

Орден поділявся на чотири ступені. I та II ступені являли собою великий хрест. Орден I ступеня нагороджені носили на орденській стрічці через плече, а Хрест II ступеня — на ший. До обох ступенів нагороджений повинен був також носити орденську чотирикутну зірку з девізом: «За службу та хоробрість».

До III та IV ступенів відзнаки належав малий хрест. У першому випадку його носили на ший без зірки, а в другому — в петлиці.

Опис ордену згідно з першим статутом (мовою оригіналу) такий:

«Крест большой золотой с белою с обе стороны финифтью по краям. С золотой каймой, в середине которого изображен царства Московского герб на финифти же, то есть: в красном поле святой Георгий, серебряными латами вооруженный... Лента шелковая, с трех черных и двух желтых полосах. Крест для кавалеров 3-го и 4-го классов во всем подобен большому кроме того, что несколько меньше».

Знаки ордена Св. Георгія не змінювалися аж до 1917 р. Цікаво, що за час його існування (близько 150 років) перший ступінь було вручено лише 25 разів. Значущість ордена підкреслювалася ще й тим, що нагородження ним мали затвердити всі військові, удостоєні цієї відзнаки, — так звана «Георгіївська дума». З усіх правителів Російської імперії цю нагороду отримали лише двоє — Катерина II (як засновниця) та Олександр II (з нагоди 100-літнього ювілею ордена).

На георгіївській стрічці, окрім орденів Св. Георгія, носили ще деякі інші нагороди, отримані за особисту мужність у бою. Уже наприкінці XVIII ст. з'являються нагороди на орденській стрічці Св. Георгія: хрест за Очаків: «За службу и храбрость. Очаков взят в декабре 1788»; хрест за Ізмаїл: «За отменную храбрость. Измаил взят дек. 11 1790»; хрест за взяття фортеці Хаджи-Безарджик в Болгарії: «За отличную храбрость при взятии приступом Базарджика 22 мая 1810».

Ці нагороди були різні за формою і призначалися тим офіцерам, що не отримали від командування орденів Св. Гергія або Св. Володимира.

У 1807 р. з'являється «Відзнака військового ордена для нижчих військових чинів». Вона повторює форму ордена Св. Георгія, але виготовляється із срібла без емалі та має один ступінь. Пізніше (1913) ця нагорода отримала назву «Георгіївський хрест».

У 1829 р. до стрічки хреста додається розетка, що вказує на повторне нагородження.

У 1856 р. орден Св. Георгія змінює свій зовнішній вигляд: I та II ступені стають золотими, а III та IV — срібними. У хрестів I та III ступенів на орденській стрічці знаходиться бант.

Згодом до комплекту георгіївських нагород додалася медаль «За хоробрість» (1878), якою планувалося відзначати моряків та солдатів прикордонних військ.

О. М. Пантелєй,
завідувач Відділу ХІМ

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ХАРКІВЩИНИ у першій половині XIX ст. (за матеріалами фондових колекцій ХІМ)

Документи Харківського історичного музею є цінним джерелом для вивчення історії нашого краю. Так, у фондах ХІМ зберігається низка цікавих писемних джерел, що стосуються різних аспектів економічного розвитку Харківщини першої половини XIX ст. Ці документи містять інформацію з питань системи господарювання, економічної структури суспільства, товарно-грошових відносин, купівлі-продажу земель та маєтків, власності поміщиків на землю тощо.

Письмові джерела із зазначеної теми умовно можна поділити на дві групи: документи, що відображають загальні економічні процеси, та документи, що містять інформацію приватного місцевого характеру.

Серед документів першої групи слід виділити законодавчі акти: «Указ Александра I о выговоре подпоручику Гололобову и помещику Головину за продажу крепостных без земли и разлучение крестьян с их семьями» 1808 р. (Д-9200); «Указ Николая I о безоговорочном выполнении повинностей казенными и помещичьими крестьянами и о строгом наказании виновных» 1826 р. (Д-9189); «Указ Николая I о ликвидации слухов об освобождении крестьян и наказании распространителей этих слухов» 1826 р. (Д-15883). Ці документи надруковані на гербовому папері типографським способом.

Серед писемних джерел другої групи найбільш цікавими є такі документи: «Об освобождении от крестьянской зависимости кре-

стьянки Марфы Акимовой дочери Липовой» (підписаний Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком) 1839 р. (Д-29048); «Прошение помещицы Меланьи Емельяновны дочери Грошевой о причислении к государственной подати крепостных крестьян М. В. Бутенко и его семьи» 1831 р. (Д-13707); «Запрос Харьковской Палаты Гражданского Суда в Харьковскую Палату Государственных Имуществ о деле про захват земель помещиками Грабовским и Павловым, которые принадлежали экономическим крестьянам Критицкому и Водяховскому» 1850 р. (Д-25710); «Квитанция выданная помещице Е. П. Ковалевской о поставке в рекруты крестьянина М. М. Торбенко» 1844 р. (Д-29046); «Выписка из документа о поставке рекрутов» 1810 р. (Д-15081); «Заручные письма», які засвідчували дозволи кріпосним селянам на шлюб: 1806 р. (Д-20788), 1829 р. (Д-12656), 1836 р. (Д-12649); «Кулчие» на продаж земель та маєтків Харківської губернії поміщиками: 1808 р. (Д-27694), 1832 р. (Д-29216), 1832 р. (Д-29217), 1836 р. (Д-29218), 1836 р. (Д-22213), 1840 р. (Д-13783), 1843 р. (Д-29047). Ці документи здебільшого написані на гербовому папері, інколи — на стандартних бланках.

На жаль, колекція документів ХІМ недостатньо висвітлює різні аспекти економічного розвитку Харківщини першої половини ХІХ ст. і потребує поповнення. Так, на початку ХІХ ст. однією з провідних галузей економіки була промисловість. Саме в цей час відбувається перехід від мануфактур до фабрик та заводів. За даними ДАХО (ф. 389, сир. 606), на Харківщині тоді налічувалося близько 56 фабрик і заводів. Жодного документа з цього питання у фондах ХІМ немає.

Слід також звернути увагу й на той факт, що в Харкові 1811 р. відомим вченим, суспільним діячем, засновником Харківського університету В. Н. Каразіним було створене філотехнічне товариство, яке пропагувало нові винаходи в господарстві і заклиало поміщиків переходити до кращих методів господарювання. Документів про діяльність цього товариства у фондах ХІМ також не знайдено.

Слід наголосити, що документи, які характеризують різні аспекти економічного розвитку Харківщини означеного періоду, можуть прислужитися для побудови стаціонарної експозиції «Наш край у ХІХ ст.». Однак зазначені проблемні питання потребують подальшого опрацювання та вивчення в ДАХО з метою поповнення фонду документів ХІМ.

Ю. А. Конюшенко,
ст. науковий співробітник ХІМ

ДВОРЯНСТВО ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Документи є однією з важливих груп історичних джерел. Вони виступають носіями суспільної пам'яті, що містять достовірну інформацію про громадську діяльність людини, виявлену в різних сферах життя.

Колекція документів дорядянського періоду, що знаходиться в ХІМ, почала складатися наприкінці ХІХ ст. і поповнюється донині. Джерелами слугували приватні зібрання, дублетні добірки з музеїв Москви, архівів країни, особисті документи тощо.

Документи з колекції музею першої половини ХІХ ст., що стосуються дворян, можна поділити на такі групи: законодавчі акти, копії архівних документів.

Перша група представлена державними розпорядчими документами: грамотами Олександра І — Д-16356, 1801 р.; Д-1574, 1807 р.; Д-16357, 1808 р.; Інв. 9209, 1817 р.; Д-11805, 1818 р.; Д-11620, 1824 р.; грамотами Миколи І — Д-1573, 1826 р.; Інв. 9203, 9204, 9205, 1831 р.; Д-11625, 1834 р.; Д-1570, 1836 р.; Інв. 15960, 1839 р.; Інв. 9207, 1842 р.; Інв. 9208, 1847 р. та грамотою і настановою губернатора міста Харкова — Д-12805, Інв. 12635. Найбільш значущими є «Грамота, яка підтверджує права і привілеї Слобідсько-Українського дворянства» 1801 р. (Д-16356) та «Грамота з подякою дворянству Слобідсько-Української губернії за старанність в організації земського війська» 1808 р. (Д-16357).

Перша «Грамота...» датується 29 грудня 1801 р. Історія її появи така. 11 березня 1801 р. на Всеросійський престол вступив імператор Олександр І, а 15 березня був підписаний «Височайший Наказ Правлячому Сенату», згідно з яким відновлювалися привілеї дворянського зібрання з питання призначення чиновників у повітові й земські суди. Маніфест від 2 квітня того ж року затверджував усі права та привілеї дворянства, встановлені ще Катериною ІІ, частково відмінені Павлом І. З цього приводу 31 травня 1801 р. в Харкові відбулося надзвичайне губернське зібрання — «для виявлення подяки Його Імператорській Величності за Всемилоствіше підтвердження прав і привілеїв дворянства». Зібрання прийняло рішення відрядити до столиці депутацію в складі Василя Донець-Захаржевського — проводиря дворянства і депутата Федора Куколя-Яснопольського для висловлення подяки

імператорові та прохання підтвердити права та привілеї, надані Слобідській Україні. Грамота Слобідсько-Українському дворянству 1801 р. і стала наслідком цього клопотання.

Інший документ — «Грамота з подякою дворянству Слобідсько-Української губернії за старанність в організації земського війська», видана у 1808 р., має доволі кумедну історію появи. У відповідь на імператорський маніфест від 3 грудня 1806 р. «...про створення ополчення або міліції для підкріплення регулярної армії» дворяни Слобідсько-Української губернії зібрали і озброїли за два тижні 15 тисяч «ратників», створивши таким чином тимчасове земське ополчення. Уже в 1807 р. мир із Францією був відновлений і Земське військо розпустили. Однак 31 грудня 1808 р. імператор Олександр I підписав документ, в якому висловлював подяку Слобідсько-Українському дворянству за створення ополчення, хоча його вже не існувало.

Обидва документи являють собою авторські рукописи з художнім оформленням на пергаменті, складеному вдвоє (у формі книжки) з червоною печаткою. Один з них має обкладинку із золотистої парчі. Отже, ці грамоти є атрактивними, а тому бажаними предметами для експонування, але, на жаль, вони потребують реставрації.

Копії архівних документів зазначеного періоду в колекції ХІМ представлені цікавими експонатами, що мають відношення до славетної харківської родини Квіток. Це: «Родовід і доказ про дворянство роду Квіток» (НДФ-4606), «Лист з повідомленням про зарахування двох дівчат до Інституту благородних дівчат на виховання» (НДФ-4600), «Лист Г. Ф. Квітки-Основ'яненка В. А. Жуковському» (Вст. 8004). Серед них цікавими є «Родовід і доказ про дворянство роду Квіток», який складається зі схематичного зображення «покоління розпису» родоводу з переліком імен та документального доказу належності до дворянства, починаючи від Семена Афанасійовича Квітки. Інший документ, який має цінність, — «Лист з повідомленням про зарахування двох дівчат до Інституту благородних дівчат на виховання» з підписом голови Ради товариства А. Ф. Квітки-Основ'яненка. Відкритий 1812 р. в Харкові Інститут благородних дівчат з 1818 р. взяла під заступництво імператриця Марія Федорівна, яка 1817 р. звернула увагу на діяльність інституту, направивши до Харківського товариства благодіяння розпорядження «прийняти [до інституту] двох дівчат на утримання Її Величності». 2 листопада 1817 р. Рада харківського товариства благодіяння адресувала губернаторові В. Г. Му-

ратову лист, в якому за розпорядженням імператриці просила «обрати дочок двох або більше найбільш чинних чиновників для виховання в інституті за кошт імператриці». Копія саме цього документа зберігається в фондах ХІМ під номером НДФ-4600.

Наостанок слід зазначити, що добірка документів стосовно дворян у колекції ХІМ нечисленна і вимагає подальшого комплексування. Переважна більшість цих експонатів потребує реставрації. Перед співробітниками музею стоїть завдання поповнення зібрання наукових документів — якщо не оригіналами, то хоча б копіями з архівів або приватних колекцій.

О. В. Школьна,

*канд. мистецтвознавства, Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології НАНУ*

**МАЛОВІДОМІ ЗАВОДИ ФАЯНСУ І ФАРФОРУ
в с. БАРАШАХ, КАМ'ЯНЦІ Й ОЛЕВСЬКУ
(нині Ємільчинського р-ну Житомирської обл.)
наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст.**

Так історично склалося, що музейна атрибуція творів з фарфору-фаянсу віддалених від мегаполісів виробництв ускладнюється відсутністю систематизації існуючих даних про підприємство. Це, головним чином, викликано тим, що архіви українських невеликих мануфактур і заводів тонкої кераміки частково вивезені до Польщі (1920 р.), частково постраждали від окупантів під час Другої світової війни. А ті матеріали, які лишилися на місцях, у складнодоступних селищах та містечках, не були введені в науковий обіг через відсутність фахівців на місцях, розпорошеність окремих даних.

Осібні в історії українського художнього фаянсу стоїть виробництво у с. Барашах, побудоване всупереч традиціям панської мануфактури, де заводіві, що працював на потреби родини власника, належало стояти поруч з театром і «оркестрою» в садибі шляхтича. Виробництво в Барашах, практично з часу свого заснування, працювало за двома напрямками виготовлення посуду: для господ і для задоволення селянського й міщанського сегмента споживача, від простолюдинів до шинкарів, цирюльників, дрібних промисловців, представників сільської інтелігенції — духівництва різних конфесій, вчителів, конторських чиновників, військових тощо. Разом з панським посудом продукувався так званий

«трактирний», декорований зі смаком, але дешевий посуд для «низів».

У Барахах, єдиному з досить старих заводів, що лишився від групи ранніх малих підприємств Північно-Західної Волині — Барашівської, Ємільчинської та Романівської мануфактур, оздоблювали вироби фабрики в традиціях народного малювання на скринях. Засноване ще близько 1840—1850-х рр. виробництво до початку 1870-х випускало лише фарфорові вироби. Каолін для маси отримували з с. Федорівка Звятелівського повіту (нині Новоград-Волинський р-н Житомирської обл.). Цим каоліном користувалися й інші малі заводи Ємільчинської групи, побудовані як садибні панські мануфактури князів Любомирських, Глінських, Яблоновських.

Вірогідно, каолін для масового виробництва не очищували, якість виробів для заможних селян і міщан була дуже низька, як і ціна. Відомо, що крім трактирного посуду на всіх кріпосницьких мануфактурах волинської групи вироблявся посуд кращої якості, оздоблений вивіренним ручним розписом, щедро декорований золотом. На Романівському заводі, який, за деякими даними, проіснував до кінця XIX ст., виготовлявся фірмовий панський посуд для кортми власника, графа Глінського. Це прототип сучасної продукції для ресторанного бізнесу, який, крім стрічок відведення, мав гербовий знак власника і підпис: Австрія, Висока Піч (село біля Житомира). Очевидно, відтоді всі малі підприємства фарфору і фаянсу на додачу до двох основних спрямувань виробництва почали брати замовлення, за рахунок яких налагоджували випуск нових форм асортименту.

З останньої чверті XIX ст. у Барахах виготовляли також і фаянс. У середині 1880-х рр. Бараші та інше фарфорове підприємство, розташоване десь за п'ять верст, у с. Крем'янка, перебували в одній з форм господарювання чи власності (достеменно невідомо) у А. Гершфельдта. Але заправляв у Барахах за контрактом Северин Шильке (від 1879 до початку 1900-х рр.). Виробництво було досить невеликим, можливо працювало певною мірою і як малярня, тому що на три формувальники припадало шість художників. З огляду на відомі вироби з їх дещо «неохайним» декором, кількість живописців не впливала на якість оздоблення форм, що, судячи з усього, виконувалось нашвидкоруч, поспіхом. Гіпотетично майстри-самоуки могли розфарбовувати ще білизну з Крем'янки, про виробництво в якій майже нічого не відомо.

До 1887 р. барашівське виробництво налічувало 34 робітники, за збуту продукцію щорічно виручалось 15 000 крб. На початку

1898 р. при 47 працівниках продукції збувалося на суму близько 31 тис. крб, протягом року штат подвоїли (до 96 осіб). Отже, це було велике, недругорядне підприємство, яке вийшло за межі «малого» виробництва волинської групи. Очевидно, продукція мала свого споживача і поза регіоном. З 1900-х рр. завод був зданий в оренду Абраму Каранту й Міхелю Кушнірському. На 1905 р. обсяг випуску продукції при 30 працівниках доходив до 25 000 крб. За чотири роки штат зріс утричі, збут — до 60 000 крб (за нового власника Неберо).

За даними довідника з фабрично-заводських підприємств (1909 р.), фарфоро-фаянсовий завод Р. З. Максимович, заснований 1854 р. в с. Бараші Барашівської волості Житомирського повіту, був орендований А. Ю. Коронтом (не Карантом) і М. Ф. Кушнірським. Річне виробництво становило 59 788 крб при 75 працівниках (дані архівів, опрацьовані Ф. С. Петряковою, або перебільшують реальну кількість працівників, або не висвітлюють підрозділи виробничого штату, хоча відомості щодо обсягів збуту збігаються). З 1911 р. підприємство належить Симонович, з 1913 р. управлінцем стає В. Г. Мжаванадзе.

Відомо, що в середині 1890-х рр. асортимент складався з предметів столового і чайного посуду, вірогідно — поштучних. З усього періоду існування заводу відомі салатники, блюдця, тарілки, виготовлялись молочники, вершківниці, туалетні флакони, чашки, сільнички, хрінниці, кухлики, чайники, ступки тощо. Ф. С. Петрякова описала лише одну мистецьки зроблену форму підприємства — фасон салатника, що відрізнявся «подрібненою ребристістю поверхні, створюваною за рахунок мілких каннелюр та фігурними вінцями».

За Л. В. Долинським, який керувався рукописом художника фарфору Ю. С. Гаврилюка, якість барашівського фарфору помітно поліпшилася з приходом на виробництво наприкінці 1880-х рр. городницького модель-майстра Мейєра, який впроваджував уже відомі йому фасони.

Зокрема, це були форми чайників «Рафаель», «Англійський манжет», чашок «Берлінська», «Варшавське горня», молочників «Конде» і «Бельгійський». Про стилістику наведених барашівських виробів Л. В. Долинський зазначає, що «усі ці фасони мали виразні риси модерністських тенденцій, які полягали в надуманості силуету, у надмірному членуванні ніжок, ручок тощо, в хитромудрих завитушках рельєфних оздоблень».

На початку XX ст. завод був проданий як нерентабельний. Один з власників Барашівського заводу, Міхель Кушнірський, 1909 р.

побудував підприємство фарфору в м. Олевськ, на новозбудованій залізничній гілці від Києва до Ковеля. Перша зведена піч за німецьким зразком вийшла невдалою. Другу (французьку) піч довелося перебудувати з міцної вогнетривкої полонської цегли. Тільки з 1912 р. виробництво почало налагоджуватись, але тогорічна пожежа завдала великої шкоди, після чого підприємство планували закрити. Зрештою завод було відремонтовано і 1913 р. запусчено. Подолавши певні труднощі, на другу частину 1914 р. він вийшов на гарні показники. Але воєнні події спричинили гальмування виробництва, упродовж 1916—1918 рр. воно скоротилося вдвічі.

До націоналізації завод працював з великими перервами, при незначній кількості робітників. Вироби фабрики фарфору з Олевська практично невідомі. Ф. С. Петрякова власниками виробництва називає А. Ю. Каранта і М. Ф. Кушнірського. Марка заводу представлена в довіднику С. І. Дуденко й І. О. Нікіфоренко (Харків, 2000).

Ще у 1930-ті рр. у Барашах побутовало так зване хатнє виробництво фарфорових виробів. Імовірно, у селищі зберігали й піч, завдяки якій за старою рецептурою в разі потреби робили вишні. Принаймні, колекція Музею українського народного декоративного мистецтва в Києві налічує кілька десятків виробів з Барашів, які становлять не так художню, як історичну цінність.

О. І. Хасанова,

ст. науковий співробітник ХІМ

ВОЛОКИТИНСЬКИЙ ЗАВОД: ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА ЙОГО ПРОДУКЦІЯ У ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Волокитине — село в Глухівському повіті колишньої Чернігівської губернії (нині Сумської області), відомий центр фарфорового виробництва другої третини ХІХ ст. У ХVІІІ ст. село належало поміщикам Міклашевським. Вирішальну роль у долі села відіграла та обставина, що поряд з ним знаходилося головне в Російській імперії родовище каоліну — Полошкінське.

Проекти створення поблизу Глухова фарфорового виробництва висувалися неодноразово, починаючи ще з першої половини ХІХ ст., але жоден з них не був втілений. Тільки в другій половині 1830-х рр. багатий волокитинський поміщик, відставний штаб-

ротмістр Андрій Михайлович Міклашевський організував у своєму маєтку фарфоровий завод. А в 1839 р. Волокитинська мануфактура за мистецтво у виготовленні фарфорових виробів отримала велику срібну медаль на виставці.

Стрімкий успіх волокитинського фарфору майже через рік після заснування фабрики не був випадковим. Фундатор виробництва одразу зорієнтувався на створення комерційного підприємства. Для ведення справ на фабриці він запрошував спеціалістів, серед яких був один з братів Дарт, представників відомої в Парижі наприкінці ХVІІІ — першій третині ХІХ ст. родини фарфористів. Існують різні відомості про діяльність братів Дарт. До найбільш вірогідних належить версія, за якою на Волокитинському заводі працював Франсуа Дарт. Волокитине часто відвідував Август Дарт. Будуючи там нові горни, одночасно він працював на імператорському заводі, де запровадив новий спосіб обпалювання фарфору, і співпрацював із заводом братів Корнілових. Питання про наступників Ф. Дарта в керівництві заводу не вивчене. Існують версії (деякі з них підтверджені архівними даними), що в 1850-х рр. заводом керували представники селянства — талановиті майстри керамічного виробництва. Але всі директори волокитинського виробництва, починаючи з Дарта, працювали під керівництвом Міклашевського, який цікавився не лише економікою, а й формуванням загальної художньої спрямованості виробництва.

Можливо, що разом з Дартом на фабрику були запрошені й інші закордонні майстри-живописці та модель-майстри. На фабриці працювали художниками також селяни Московської губернії та кріпаки Міклашевського, які в короткий строк засвоїли мистецтво розпису фарфору і потім створювали прекрасні роботи. Особливо славилися волокитинські розписувальниці — талановиті сільські дівчата, що привнесли в продукцію виразні національні мотиви. Міклашевський приділяв велику увагу навчанню дітей — у школі, яку він створив при фабриці, живопису постійно навчалися понад 60 хлопчиків та дівчаток.

Удало вирішувалося Міклашевським питання про збут продукції. Він мав власні магазини в Петербурзі, Москві, Києві, працювала волокитинська лавка в Чернігові, постійно продавався фарфор Міклашевського в Харкові; особливе місце в збуті виробів займали ярмарки в Києві, Харкові, Полтаві, Кролівці, Нижньому Новгороді та інших містах. Фарфор Міклашевського йшов до імператорського двору, є факти щодо продажу волокитинського фарфору за кордон.

Постійне вдосконалення фарфорової маси у Волокитині давало добрі результати. На виставці російських мануфактурних виробів у Петербурзі 1849 р. продукція Волокитинського заводу одержала золоту медаль. Позитивний відгук отримав власник заводу також на виставках у Кролівці (1851) та Москві (1853). Маркою заводу за весь період його існування були з'єднані літери «А» і «М».

У 1840 — першій половині 1850-х рр. справи Волокитинського заводу йшли добре, але з 1855 р. пішли на спад: товарообіг зменшувався, скоротилась кількість працівників (з 208 на початку 1849 р. до 44 у 1861-му). У 1862 р. фабрика припинила діяльність. Але пам'ять про високу майстерність невідомих кріпаків-умільців залишилася, про це свідчить такий факт: коли в 1858 р. Міклашевський збудував у маєтку церкву, то великий іконостас і все оздоблення — кіоти, свічники висотою більше 1,5 м, дарохранильниці, люстри — усе було зроблено з фарфору, у соковитих скульптурних формах, позолочено та розписано. Фантастичної краси волокитинський іконостас, що займає особливе місце в історії українського мистецтва, на жаль, не зберігся. У 1985 р. церкву підірвали, але, на щастя, залишилися цілими окремі фрагменти іконостаса. Вони зберігаються в Києві, у Державному архітектурно-історичному заповіднику «Софійський музей». А в путивльському Спаському соборі можна побачити один з фарфорових свічників Волокитинського заводу.

У колекції ХІМ також представлено кілька цікавих і різноманітних виробів цього заводу, які відрізняються вигадливістю форм, якістю фарб, насиченістю кольорів, декоративністю і є зразками типової для волокитинського виробництва продукції. Вони яскраво свідчать про характерну для середини ХІХ ст. еkleктичність у декоративно-художньому оздобленні керамічних виробів: молочники (КС-67, 69), вази (КС-74-76), супник (КС-120), цукорниця (КС-88), чайник (КС-89), скульптури «Жанна д'Арк» (КС-82), «Мавпа», «Христос благословляє» та низка інших предметів.

Т. В. Зибіна,

зберігач фондів Харківської філії ННДРЦ України

ПРЕДМЕТИ ІЗ СЕРВІЗІВ КИЄВО-МЕЖИГІРСЬКОГО ФАЯНСОВОГО ЗАВОДУ В КОЛЕКЦІЇ КЕРАМІКИ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Завдяки діяльності Києво-Межигірського фаянсового заводу — найбільшого фаянсового підприємства свого часу, український фаянс зажив слави як «лучший во всей России» Переважна біль-

шість виробів цього заводу на різних етапах виробництва відзначалася дуже високим рівнем виконання: форми чітко промодельовані, маса тонка і шпастична, що інколи дорівнювала товщині фарфору, глазурі рівні, блискучі, чисті. Великий асортимент виробів — усі види столового, чайного і кофейного посуду, предмети декоративно-утилітарного призначення, аптекарський посуд, а з середини ХІХ ст. і скульптура малих форм — часто служив еталоном для інших підприємств, визначав моду на російському та українському керамічних ринках. Збут продукції також відрізнявся масштабністю порівняно з іншими підприємствами і значне місце в торговельній діяльності відводилося практиці роботи на замовлення.

У фондах ХІМ зберігаються **п'ять** предметів із Баболовського сервізу, виготовленого на замовлення на Києво-Межигірському фаянсовому заводі для Баболовського палацу у Царському Селі: дві глибокі тарілки, блюдо, сотейник та соусник. Це дуже цікаві і найбільш ранні вироби з виявлених у зібранні межигірського фаянсу Харківського історичного музею. У датуванні цього сервізу є невеликі розбіжності: за однією версією, це 1811—1830 рр., але О. Новикова — науковий співробітник Російського державного музею кераміки, що в садибі Кусково під Москвою, датує його точніше, а саме: 1824—1825 рр., коли до Баболовського палацу за проектом В. П. Стасова робили прибудову і замовили сюди відповідний посуд. Предмети валять простотою форм, декору та бездоганною технікою виконання. Теракотова маса є прикладом впровадження у виробництво фаянсу кольорових мас, які дуже широко застосовували на заводі від першої чверті ХІХ ст. і до кінця його існування. Декорування дуже лаконічне: віночок чорної виноградної лози із симетрично розташованими листям та вусиками по борту і чорна відводка по краю, виконані в техніці друку з ручною доробкою.

Виготовлення друкованих малюнків на фаянсі мало в Межигір'ї свою специфіку. Спочатку гравюри виконували в Петербурзі, а на підприємство привозили готові зліпки. Розробкою та освоєнням техніки друкованого малюнка безпосередньо на заводі в 1815—1816 рр. займалися майстри Х. Вімер і П. Єрмоленко, а технічною стороною опікувався Л. Бегуновський. У 1817 р. на підприємстві розпочинає свою трудову діяльність Д. І. Степанов, який став найбільш професійним і відомим гравером не тільки на Києво-Межигірському заводі, а й у вітчизняному фаянсовому виробництві. До найбільш цікавих його робіт належить сервіз для гра-

фа О. А. Аракчеєва, де гравер з високою майстерністю відтворив та увічнив на фаянсі створені, на початку 1810-х рр. військовим топографом М. Н. Воробйовим краєвиди садиби Грузино (маєтку графа в Новгородській губернії). Друковані малюнки в сіро-чорних тонах на білому фаянсі прекрасно узгоджені з формою предметів і ніби створені для оздоблення керамічних виробів. Правда, предмети інколи декоровані різними орнаментами, і це дало право дослідникам вважати, що для Аракчеєва було виконано кілька подібних сервізів. Це твердження стало приводом до припущення, що в колекції ХІМ також зберігається один предмет з цього сервізу, а саме — супова чаша, датована 1843 р. Проведені дослідження цьому суперечать. Якщо невідповідність датування супової чаші з датою виготовлення сервізу можна пояснити пізнішою доробкою до нього, то рослинні орнаменти і дві жанрові сцени на тулубі зовсім не співпадають з жодним із варіантів декору Аракчеєвського сервізу. Проте виявлена повна їх ідентичність з декором предметів столового сервізу в «русском стиле», виготовленого на Києво-Межитирському фаянсовому заводі якраз в 1843 р.

У 30-ті рр. ХІХ ст. у кераміці з'являються ускладнені форми, потяг до пишності. Великим успіхом серед покупців користувався так званий «Гіпуровий сервіз», виготовлений майстрами, що наслідували англійські зразки. Це чайний сервіз на 40 персон із блакитного фаянсу, виконаний у 1832 р. на замовлення імператриці Олександри Федорівни, дружини імператора Миколи І. Чіткі форми сервізу витримані в стилі ампір. Декор, що вирішує вигляд предметів, складається з дрібних рельєфних квітів і листя, які суцільним візерунком, ніби мережаним гіпуром, вкривають предмети. Контраст між гладкою, блискучою внутрішньою поверхнею предметів і дрібним рельєфом з м'якою грою світлотіні його зовнішньої поверхні дає основний художній ефект цих виробів. У керамічному зібранні ХІМ **десять** предметів із «Гіпурового сервізу»: п'ять тарілок глибоких, дві — мілкі, дві чашки та одне блюдце.

Білою, ажурною вазою для фруктів, прикрашеною лише тоненькою блакитною відводкою по краю борту і датованою 1847 р., представлений у колекції ХІМ столовий сервіз «большого комплекта», що виготовлявся не на замовлення, а для ширшого загалу і мав кілька варіантів.

Перші три десятиріччя існування маркою заводу було слово «Київ» у тісті, а з 1830 р. марку відтискували разом з датою виготовлення виробу. Предмети Баболовського сервізу із колекції Харківського історичного музею мають тістову марку «Київ»,

решта датовані із зазначенням року і навіть місяця виготовлення. Дати на предметах дають право стверджувати, що частина з них, особливо із «Гіпурового сервізу», є пізнішими доробками.

Щодо джерел надходження, то лише ажурна ваза для фруктів була куплена в 1947 р. у мешканки м. Харкова. Решта **шістнадцять** предметів, згідно з інвентарним описом, знаходилися у довоєнній колекції Музею Слобідської України, а надійшли до нього з музейних фондів Ленінграда і Сум. Що ж до інших, то, вірогідно, надходження із Сум мають безпосереднє відношення до знаменитої колекції Межитирського фаянсу Оскара Гансена, яка вважалася найкращою в Росії, а потім була розпорошена, а ім'я видатного колекціонера надовго забуте. Але це буде предметом подальших досліджень.

Д. В. Бадаєв,

ст. науковий співробітник ХІМ

МОНУМЕНТАЛЬНІ АНГЛІЙСЬКІ ТАНКИ Mk-V У ХАРКОВІ

До колекції ХІМ належить британський важкий танк доби Першої світової війни моделі «Mk-V, композитний» (тобто з двома бортовими баштами — спонсонами: гарматним та кулеметним), інвентарний номер «3-87». Походження цього зразка військової техніки достеменно невідоме, проте за останні три роки з'явилися нові дані, що проливають світло на це питання.

На початку 1920-х рр. у розпорядженні Збройних сил України та Криму знаходилося близько 60 танків. Серед них були і важкі танки «Mk-V», відомі на Заході як «Лінкольн» або «Великий Віллі», а в Радянській Росії та СРСР, за звичайною маркою двигуна, — «Рікардо». У Харкові був розташований 10-й загін окремого запасного танкового дивізіону (ОЗТД). На чолі дивізіону у 1920—1921 рр. стояв Олексій Лларіонович Селявкін, автор книги спогадів «У трьох війнах на броньовиках та танках» (Х.: Прапор, 1981). Харківський загін очолював його старший брат Микола. У 1923 р. ОЗТД був розформований, а його танки передані до Окремої запасної автоброневної бригади РСЧА у Москві.

За свідченням О. І. Селявкіна, уже 1921 р. у Харкові на Сергіївській площі (по вул. Ключківській, поблизу мосту через р. Лопань) знаходився англійський важкий танк-монумент. Зрозуміло, що він не належав до бойового складу Червоної армії та зокрема ОЗТД. Він міг бути одним з трофеїв Каховки або потрапити до Харкова

з Новоросійська, де у січні 1920 р. була захоплена велика кількість таких машин, здебільшого приведених «білими» у небойовий стан. Ремонтні роботи проводилися в харківських залізничних майстернях, найбільш «живучому» з міських промислових підприємств часів розрухи. Мабуть, у цьому випадку ремонт виявився неможливим, і танк перетворився на монумент-трофей. Але, як засвідчили подальші дослідження, ніякого відношення до теперішнього танка-монумента з колекції ХІМ він не має.

10 травня 2006 р. було проведено обслідування внутрішнього приміщення танка з метою виявлення його індивідуальних особливостей внаслідок запиту голови британського дослідницького товариства «Друзі танка „Лінкольн”» Роберта Скотта. Посередині танка зберігся остов шестициліндрового двигуна з написом в нижній частині: BIGKARTON & DAY \ ENGLAND (Бігкертон та Дей, Англія). Під снарядним лотком з лівого борту, біля гарматного спонсону, збереглася табличка з написом «CASE SHOT» (снарядний лоток). Лишилися сліди табличок, де мав бути зазначений індивідуальний номер танка. На жаль, самі таблички відсутні.

Співпраця з британським дослідником Робертом Скоттом привело до листування, унаслідок якого були отримані фотоматеріали та документи, стосовні історії обох танків-монументів. Фотографії доби німецької окупації 1941–1943 рр. (як надані Скоттом, так і з харківських колекцій — зокрема фото з Bundesarchiv Preussischer Kulturbesitz Photos, автор Lauterwasser) свідчать, що танк із Сергіївської площі мав гарматний спонсон з правого борту. У танка «з майдану Конституції» він з лівого борту, з правого — кулеметний. Обидва засоби розміщення спонсонів були типовими для композитних танків. Зрозуміло, що мова йде про різні машини. Світло на походження танка з колекції ХІМ проливає документ, що зберігається в Російському державному військовому архіві (РГВА, ф. 31811, оп. 2, док. 791), — фрагмент якого наводимо нижче:

«АБТУ РККА*\2.03.38 г.

НКО СССР\маршалу тов. Ворошилову

В РККА имеются устаревшие танки разных типов, опытные образцы отечественного производства, образцы, полученные за границей и трофейные, из них: Т-18 — 862 шт., Рикардо — 15 шт., Виккерс 12 т. — 16 шт., Т-24 — 24 шт., Т-41 — 8 шт., Т-33 — 1 шт.,

* Автобронетанковое управление Робитничо-селянської червоної армії.

Т-34 — 1 шт., Рено — 2 шт., Карден-Лойд — 4 шт. Все эти танки не на ходу, без вооружения, хранятся на окрестных и центральных складах и войсками не используются. Из общего количества 862 танка Т-18 160 танков переданы в УРы ЛВО и 103 танка — Осовиахиму и гражданским ВУЗ. Танки Т-18, находящиеся в РККА и гражданских ВУЗ, и другие перечисленные выше типы танков считаю необходимым использовать следующим образом:

1. Танки Рикардо в количестве 14 шт. передать по 2 шт. городам Смоленск, Ростов на Дону, Харьков, Ленинград, Киев, Ворошиловград и Архангельск для использования их как исторических памятников гражданской войны.

2. Сосредоточить на НИАБТ полигоне и хранить как музейные экспонаты все типы танков: Рикардо — 1...

Начальник АБТУ комкор Павлов».

Факти свідчать, що цей проект був здійснений: в Архангельську та Луганську збереглися обидва «ворошиловські дарунки», у Харкові лишився один з них.

Н. М. Іванова,
завідувач сектора ХІМ

МАТЕРІАЛИ П. К. САКСАГАНСЬКОГО В ЗІБРАННІ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

Родині Тобілевичів судилося відіграти видатну роль в історії українського театрального мистецтва. Із цієї сім'ї вийшли три богатирі українського театру — брати Тобілевичі: драматург І. К. Карпенко-Карий і видатні актори М. К. Садовський і П. К. Саксаганський.

Великий український актор, режисер, народний артист СРСР П. К. Саксаганський стояв біля колыски українського професійного театру. Він був одним з його творців, організаторів і керівників.

Петро Карпович народився 16.05.1859 р. в с. Кам'яно-Костуватому Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Учився в Єлисаветграді та Одесі, служив в армії і тільки в 1883 р., ви-

йшовши в запас, 24-річним вступив до першої трупи українського професійного театру під керівництвом М. П. Старицького. Обдарований юнак, культурний і глибоко мислячий, дуже скоро став найвизначнішою постаттю української сцени. Уже за чотири роки, під час петербурзьких гастролей 1887 р., Саксаганський привертає загальну увагу, і один з критиків пише про нього в рецензії: «П. Саксаганський — актор з великим майбутнім. Щаслива фігура, виразне обличчя, прекрасний голос і безперечний талант». У 1889 р. П. Саксаганський розпочав режисерську діяльність, працюючи в організованих та очолюваних ним різних театральних товариствах і трупах, які під різними назвами існували до 1909 р. Після цього Саксаганський полишив роботу в сталих колективах і протягом 1910—1915 рр. гастролював по Україні та Росії в другорядних українських трупах. У 1915 р. долучився до створення «Товариства українських акторів за участю М. К. Заньковецької і П. К. Саксаганського під орудою І. О. Мар'яненка». У 1918 р. створив у Києві Народний театр, на основі якого у 1922 р. було організовано Театр ім. М. Заньковецької (тепер Львівський драматичний театр). У радянський час виступав також у театрі ім. Франка, Харківському народному театрі (1927—1931 рр.).

Ніхто з визначних діячів українського театру того часу, рівних Саксаганському за талантом, не міг дорівнятися до нього глибиною знань, різнобічністю розвитку і вмінням прикласти знання, вироблені багатовіковим розвитком людства, до театральної практики. Панас Карпович поєднав у своїй роботі багате природне обдарування з надзвичайною майстерністю, що дозволяло йому створювати сценічні шедеври з найменш значних, на перший погляд, ролей. Творчий доробок актора складає понад 100 ролей. Кращі з них: *Возний*, *Виборний* («Наталка-Полтавка» Котляревського), *Карась* («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), *Бонавентура*, *Гнат*, *Голий*, *Тарабанов* («Сто тисяч», «Мартин Боруля», «Сава Чалий» Карпенка-Карого), *Голохвастий*, *Соломій Черевик*, («За двома зайцями», «Сорочинський ярмарок» Старицького), *Франс Моор* («Розбійники» Шіллера). Як режисер Саксаганський поставив понад 260 вистав. Це — «Безталанна», «Наймичка», «Мартин Боруля», «Назар Стодоля», «За двома зайцями», «Сорочинський ярмарок» і т. ін. За 50 років роботи в театрі П. Саксаганський виховав ціле покоління українських митців, серед яких Б. Романицький, І. Козловський, О. Петрусенко та ін. Значний інтерес викликає літературна і мистецтвознавча

спадщина Панаса Карповича. Він є автором комедій «Лицеміри» (1908) і «Шантрапа» (1913), спогадів «По шляху життя», «Театр і життя», статей «Як я працюю над роллю», «До молодих режисерів» та ін.

Помер П. Саксаганський 17.09.1940 р. і похований у Києві.

Комплекс матеріалів великого українського актора, що зберігається в Харківському історичному музеї, досить різноманітний. У різні роки до музею надійшли: 12 фотодокументів, 6 поштових листівок, 11 афіш, 2 програми, книга мемуарів «Театр і життя» (Інв.16261), адрес народному артисту Саксаганському від співробітників Української державної театральної студії (Інв.15128), газета «Комуніст» від 16.05.1939 р з матеріалами до 80-річчя актора (Інв.15143), літографія (Інв.5579).

Перші предмети надійшли до музею у 1950 р., їх передала дружина Панаса Карповича. Серед них дуже цікаві фотографії, що висвітлюють життя і творчість актора в 1922—1937 рр. Деякі з них зроблені у фотоательє відомого харківського фотографа-художника О. М. Іваницького. Найбільш раннє фото колекції (Інв. 5580 IV гр.) відноситься до 1903 р. Більшість фотографій — оригінальні фотопортрети актора. На двох (Інв. 5577, Інв. 5578 IV гр.) Саксаганський зображений в театральних костюмах. Найцікавіші — групові фото на паспарту (Інв. 5581, Інв. 5582 IV гр.), де актор знятий у день свого бенефісу 22.09.1924 р. з групою Українського народного театру. Він сфотографований з такими акторами, як І. Козловський, І. Мар'яненко, Л. Сабінін та ін. Привертає увагу фотопортрет 1905 р. (ОФ-6290) з власноручним дарчим написом митця. Тільки на одному фото 1937 р. (Інв. 5576 IV гр.) ми бачимо Панаса Карповича в домашній обстановці, у робочому кабінеті.

Дуже цікава добірка афіш і програм до гастролей 1906—1925 рр., що проходили саме в Харкові, яка демонструє акторську і режисерську діяльність митця. Найцінніша — афіша Харківського театру ім. Шевченка про останні гастролі народного артиста республіки П. К. Саксаганського сезону 1925 р. (АП-99).

Поштові листівки (Інв. 880, Інв. 10646/1,2, Інв 10913, О-1786) ілюструють сценічну діяльність Панаса Карповича. На них він зображений у театральних костюмах до різних вистав. Тільки одна листівка (Інв. 876), на якій актор з братами І. Карпенком-Карим і М. Садовським, висвітлює його родинні стосунки.

На жаль, у колекції немає матеріалів, що розкривають громадську і педагогічну діяльність, особисте життя П. Саксаганського.

У зібранні фотографій переважають індивідуальні фотопортрети, немає сюжетних фотографій, на яких актор був би зображеним під час театральних вистав. Відсутні також сценічні костюми та особисті речі Панаса Карповича.

Завершуючи огляд персонального комплексу П. К. Саксаганського, можна зробити висновок, що хоча колекція ця невелика, але досить цікава й різнопланова. У майбутньому треба докласти зусиль для її подальшого поповнення, що дасть можливість музею всебічно відображати життя і творчість видатного митця.

Т. А. Горлова,

*ст. науковий співробітник відділу
науково-облікового документування фондів ХІМ*

МАТЕРІАЛИ ГЕРОЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ОЛЕКСАНДРА ГОРДІЙОВИЧА ЗУБАРЕВА В КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

22 червня 1941 р. фашистські війська віроломно вторглися на територію Радянського Союзу. Розпочалася Велика Вітчизняна війна. Десятки мільйонів людей були мобілізовані в армію, від їхнього героїзму і мужності залежала доля боїв та воєнних кампаній. Але велике значення мала і антифашистська боротьба населення окупованих територій. За роки війни більше 6200 партизанських загонів та підпільних груп билися проти ворога.

Героїчно діяло підпілля і на Україні. Особливо міцним і організованим воно було в Харківській, Ворошиловградській, Житомирській та Київській областях.

Партійне підпілля у Харківській області очолив І. І. Бакулін, першим секретарем підпільного обкому комсомолу став Олександр Гордійович Зубарев.

О. Г. Зубарев народився в 1916 р. в родині робітників м. Дружківка. Закінчив семирічку, а потім школу фабрично-заводського навчання. З 1933 по 1938 р. навчався в Харківському державному педагогічному інституті на географічному факультеті. Одержав диплом з відзнакою, був активним учасником громадського життя. Там він зустрівся зі студенткою Катериною Денисовою, яка стала його дружиною. У 1938 р. в них народився син Віталій. Після закінчення інституту О. Г. Зубарев учителював у школі № 88

селища ХТЗ. Він був гарним педагогом-географом, активно займався громадською роботою. Згодом став комсоргом школи, а за деякий час був обраний секретарем Орджонікідзевського райкому комсомолу.

Харківський підпільний обком комсомолу був створений відповідно до рішення ЦК ЛКСМУ на початку жовтня 1941 р. Крім О. Г. Зубарева, до його складу увійшли П. А. Глушенко і Г. О. Нікітіна. Основним місцем роботи і явки була обрана квартира Нікітіної на вул. Артема, 23, куди під виглядом чоловіка Галини переїхав Зубарев.

Підпільний обком комсомолу жив і боровся короткий час, лише три місяці. За цей період було проведено чотири засідання обкому, на яких обговорювалися питання керівництва райкомаами комсомолу та справи організації агітаційно-масової роботи серед населення, складено 12 різних текстів листівок загальною кількістю 600 примірників, що писалися від руки і поширювалися в місті та районах Харківської області. На початку 1942 р. фашистам удалося натрапити на слід підпільників і заарештувати їх. 15 лютого 1942 р. після численних допитів і катувань О. Г. Зубарева і Г. О. Нікітіну розстріляли.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. Олександр Гордійович Зубареву посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Пам'ятник Герою встановлений у сквері Перемоги в Харкові, бюст — біля школи № 88, де створений музей. На батьківщині його ім'я носять середня школа, вулиця, де також встановлені бюст і меморіальна дошка.

У Харківському історичному музеї зберігається комплекс матеріалів, присвячених Герою Радянського Союзу О. Г. Зубареву, що налічує 20 музейних предметів. Це особисті речі Зубарева, його документи, фото, дослідницькі матеріали, спогади людей, які були знайомі з Олександром Гордійовичем.

Збирали комплекс протягом багатьох років. Першим до музею надійшов дишлою Зубарева про закінчення Харківського державного педагогічного інституту, датований 29.08.1939 р. (інв.14297). Його у 1946 р. передала дружина О. Г. Зубарева — Катерина Андріївна Зубарева.

Продовжували надходити матеріали до музею і в 50—60-ті рр. ХХ ст. У 1957 р. мати Нікітіної Павленко Г. І. передала в ХІМ черевики О. Г. Зубарева (Ш-95). У 1958 р. в Харківських художньо-виробничих майстернях худфонду СРСР на замовлення були

зроблені бюсти героїв-підпільників, серед них — бюст Зубарева (С-156).

Але найбільшою кількістю предметів комплекс поповнився в 1960-ті рр. Саме у цей період відомий дослідник Харківського партійного та комсомольського підпілля в роки Великої Вітчизняної війни В. О. Рибалов передав Харківському історичному музею 4 документи: останній лист О. Г. Зубарева до дружини, датований 13.10.1941 р. (Д-12888), щоденник Олександра Гордійовича за 1937 р. (Д-12887), перелік пам'ятних місць життя та праці членів Харківського підпільного обкому комсомолу (НДФ-2339), спогади К. А. Зубаревої про чоловіка (НДФ-3461) і 2 фото будинку № 17 по вул. Артема, де знаходилась перша конспіративна квартира О. Г. Зубарева (ОФ-16478/1,2). Тоді ж К. А. Зубарева передала до музею 2 фото: «Випуск географічного факультету Харківського педінституту. 1938 р.» (ОФ-15025), «1-й випуск учнів 10-го класу СШ № 88 м. Харкова. 1939 р.» (ОФ-15026) і один документ — Грамоту про присвоєння О. Г. Зубареву звання Героя Радянського Союзу (Д-13828).

Особливу увагу привертають два документи — останній лист О. Г. Зубарева до дружини та його щоденник. Ці документи найчастіше цитуються дослідниками Харківського партійного та комсомольського підпілля, оскільки саме вони розповідають про мрії, почуття, сподівання Олександра Зубарева, характеризують його як людину організовану, цілеспрямовану, наполегливу і водночас добру, просту і привабливу, що дуже важливо для розуміння того, чому саме Зубарев був призначений секретарем підпільного обкому комсомолу.

У 70—80-х рр. ХХ ст. до фондів музею надійшли ще вісім предметів за цією тематикою. Серед них шість документів: оповідання В. О. Рибалова «Их было трое» про роботу Харківського підпільного обкому комсомолу (НДФ-3456), спогади про Олександра Зубарева колишнього старшого піонервожатога харківської середньої школи № 88 Я. М. Дехтяря (НДФ-3771) і М. Г. Берднікової (НДФ-7662), довідка від 13.06.1940 р. про закінчення О. Г. Зубаревим Харківського державного педінституту (НДФ-7663), довідка від 07.08.1933 р. про те, що О. Г. Зубарев з 15.05.1933 р. по серпень 1933 р. працював головою юнсекції при РК ЛКСМУ, та вирізка з газети із текстом пісні про О. Г. Зубарева (НДФ-7660); фотографія Олександра Гордійовича (ОФ-23302) та його портрет (НДФ-4080), зроблений невідомим художником.

Отже, провівши аналіз даного комплексу матеріалів, ми переконалися, що хоч він і невеликий за обсягом, але досить різноманітний за складом, цікавий за змістом. Саме це дозволяє цим матеріалам займати гідне місце в музейній колекції.

Л. В. Никипоренко,
завідувач сектора ХІМ

КОЛЕКЦІЯ ЖУРНАЛІВ «СОВРЕМЕННОК» У ФОНДАХ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

На початку ХІХ ст. серед періодичних видань Російської імперії з'являються видання змішаного спрямування — літературного і політичного одночасно. Виданням такого виду є журнал «Современник», заснований О. С. Пушкіним.

Перший том «Современника» побачив світ 11 квітня 1836 р. У 1836-му вийшло всього чотири томи. Ці томи містили в собі 54 твори художньої і науково-популярної літератури. Кожний том закінчувався оглядом книг, які щойно вийшли із друку. До 1838 р. «Современник» виходив 4 рази на рік, а з 1843 р. журнал став щомісячним.

Після смерті О. С. Пушкіна у 1838—1846 рр. журнал очолював П. О. Плетньов. Характерною особливістю «Современника» 1836—1846 рр. було вміщення художніх творів, публіцистики, спогадів про Вітчизняну війну 1812 р., а також творів М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, Ф. І. Тютчева, Є. А. Баратинського, О. В. Кольцова, М. М. Язикова.

У 1847 р. видавничі права на журнал «Современник» перейшли до письменника І. І. Панаєва і поета М. О. Некрасова. Офіційним редактором став ліберальний професор, член Петербурзького цензурного комітету О. В. Нікітенко. Ідейним керівником журналу був В. Г. Белінський, відомий російський літературний критик, публіцист, революційний демократ.

У різні періоди співробітниками «Современника» були видатні діячі російської літератури і науки, такі як В. П. Боткін, М. В. Гербель, О. І. Герцен, І. О. Гончаров, Є. П. Гребінка, Д. В. Григорович, Г. П. Данилевський, Ф. М. Достоевський, Л. М. Толстой, І. С. Тургенев (письменники); О. М. Жемчужников, М. Ю. Лермонтов, М. П. Огарьов, Я. П. Полонський, О. М. Плещеев, А. А. Фет (поети); О. М. Островський, О. В. Сухово-Кобилін (дра-

матурги); П. В. Анненков, О. В. Дружинін, Ф. М. Толстой, В. В. Стасов (літературні критики), Т. М. Грановський, І. Є. Забелін, К. Д. Кавелін, М. І. Костомаров, С. М. Соловійов (історики); В. І. Даль (лексикограф), М. М. Лонгіннов (бібліограф), К. Д. Ушинський (педагог), О. М. Єгунов (статистик), О. А. Головачов (економіст), О. І. Кронеберг (зоолог). Ці талановиті співробітники зробили «Современник» впливовим журналом другої половини ХІХ ст.

У 1859 р. «Современник» отримав назву «Литературный и политический журнал» і його структуру було реформовано: замість п'яти відділів залишилося два. У першому відділі, що не мав назви, друкувалися белетристичні твори та статті за науковими темами. Другий відділ містив публіцистику. Сюди входили такі підрозділи: «1. Критика и библиография новых книг и замечательных журнальных статей», «2. Мелкие статьи, касающиеся современных явлений русской жизни и науки», «3. Заметки петербургской жизни», «4. Избранные известия».

Протягом 1859—1860 рр. з'являються відділи «Политика» (огляд європейського політичного життя вів М. Г. Чернишевський) та «Внутреннее обозрение», який редагував відповідальний співробітник С. Т. Славутинський, а з 1861 р. — Г. З. Єлісєєв.

Головною метою «Современника» у період революційної ситуації 1859—1861 рр. була боротьба за революційне вирішення селянського питання. Викриття кріпосницької суті селянської реформи, що готувалася, супроводжувалося нищівною критикою угодовницької позиції лібералів. Журнал спрямовував читача до революційної ліквідації всіх видів експлуатації, був трибуною ідей утопічного соціалізму. Популярність його зростала. В умовах революційної ситуації журнал став дуже небезпечним для уряду. Тому в червні 1862 р. видання «Современника» було призупинене на 8 місяців. На той час вийшло всього 5 книжок журналу.

У лютому 1863 р. вийшов перший (здвоєний) номер поновленого «Современника». Видавали його під керівництвом редакційної колегії в складі: М. О. Некрасова, М. О. Антоновича, О. М. Пипіна, М. Є. Салтикова-Щедріна. На початку 1865 р. на зміну Салтикову-Щедріну прийшов Ю. Жуковський.

Поновлення журналу співпало з початком пореформеної реакції та спаданням революційної хвилі. «Современник» втратив двох своїх видатних співробітників: М. Г. Чернишевського за-

арештували і ув'язнили до Петропавлівської фортеці; М. О. Добролюбов помер. Це викликало зниження ідейного рівня журналу, що, у свою чергу, призвело до скорочення передплати. Але журнал залишився небезпечним для правлячих кіл Російської імперії як осередок пропаганди демократичних і соціалістичних ідей.

У 1865 р. «Современник» за новим законом про друк від 10 листопада цього ж року отримав два попередження і одне судове переслідування. А у квітні 1866 р. — після невдалого замаху Дмитра Каракозова — журнал було закрито. За 1866 р. вийшло чотири книги журналу, п'ята була надрукована, але розповсюдження не мала і стала бібліографічною рідкістю.

На цьому історія існування журналу «Современник» не завершується. «Современник. Ежемесячный журнал литературы, политики, науки, истории, искусства» — під такою назвою в 1911 р. розпочалося відродження цього журналу. Редакторами його були П. В. Биков, В. Трутовський, видавець П. Певін. Потім посаду редактора обіймали [А. В.] Амфітеатров та М. Суханов (М. М. Гіммер). Навколо журналу групувалися меншовики, есери, народні соціалісти, ліві ліберали. Співробітниками «Современника» (1911—1915) були такі видатні політичні діячі, як Г. В. Плеханов, К. Д. Кукова, Ф. І. Дан, Л. Мартов.

У 1911—1913 рр. з «Современником» співробітничав М. Горький. У жовтні — грудні 1912 і березні 1913 р. він вів у журналі «Хроніку заграничної життя». «Современник» на початку ХХ ст. — це видання еkleктичне. У ньому поєднувалися дві політичні течії, а саме: народництво та марксизм. У 1915 р. видання журналу «Современник» було припинене.

Історичні умови існування журналу «Современник» зробили його значним явищем у політичному і літературному житті Російської імперії 1830—1860-х та 1910-х рр.

У фондах Харківського історичного музею зберігається досить розрізнена колекція журналів «Современник», а саме:

1. Т. XXXI, 1851 р. (Інв. 20747).
2. Т. LXXXIII, 1860 р. (КБ-2767).
3. Кн. 3, 1864 р. (Інв. 23868).
4. Кн. 1, січень 1913 р. (КБ-3907).
5. Кн. 3, березень 1913 р. (КБ-3908).
6. Кн. 4, квітень 1913 р. (КБ-3909).

7. Кн. 5, травень 1913 р. (КБ-3910).
8. Кн. 7, липень 1913 р. (КБ-3911).
9. № 1, січень 1915 р. (КБ-3902).
10. № 2, лютий 1915 р. (КБ-3903).
11. № 3, березень 1915 р. (КБ-3904).
12. № 4, квітень 1915 р. (КБ-3905).
13. № 5, травень 1915 р. (КБ-3906).

Колекція журналів «Современник», що зберігається у фондах Харківського історичного музею, навіть і в неповному складі дає уявлення про розвиток політичної та літературної думки російського суспільства першої третини XIX — початку XX ст. і вимагає поповнення цієї збірки для формування повноти колекції.

ЗМІСТ

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

<i>Красиков М. М.</i> Микола Сумцов — продовжувач справи Павла Чубинського	3
<i>Малиновський М. О. М. Ф.</i> Сумцов як історик Слобожанщини	5
<i>Сошніков А. О.</i> Історико-культурний розвиток та функціонування музеїв України в період панування тоталітарно-колоніальних режимів	7
<i>Сошнікова О. М.</i> Музефікаційні традиції Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди в діяльності Харківського історичного музею	11

ЕТНОГРАФІЧНІ, ІСТОРИЧНІ, КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА МУЗЕЙНА РОБОТА

<i>Желтобородова О. А.</i> Внесок Г. П. Успенського в розвиток етнографічної науки на Слобожанщині	16
<i>Овчиннікова Л. Г.</i> Етнографічна діяльність І. І. Срезневського	17
<i>Малиновська П. М.</i> Етнографічні публікації «Бюлетеня» Музею Слобідської України ім. Г. С. Сковороди	18
<i>Агаєв І. О.</i> Обіг срібних та золотих монет на Лівобережній та Слобідській Україні в XVIII ст.	20
<i>Лиман С. І.</i> З історії харківської медієвістики 1830—1840-х рр.: Іван Олександрович Сливицький (1808—1874(?))	21
<i>Богданов Д. В.</i> Національно-визвольний рух на Харківщині в другій половині XIX ст.	23
<i>Дейнеко С. М.</i> Роль протекціонізму в розвитку економіки Російської імперії в 80—90-х рр. XIX ст.	25
<i>Кравченко І. С.</i> Наукова діяльність І. В. Нетушила	26
<i>Конюшенко Ю. А.</i> Участь членів історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті у Всеросійських археологічних з'їздах	28
<i>Костюченко М. Д.</i> Етнічний склад населення Харкова у 20—30-х рр. XX ст.	30
<i>Левченко Т. Є. М. І. Міхновський — ідеолог державної незалежності України початку XX ст.</i>	31

Казус В. О. Культурне життя Харкова кінця 20 — початку 40-х рр. XX ст.	34
Пеудачін Д. О. Українська національна тематика в творчості С. І. Васильківського	37
Соловійов А. О., Тітінюк В. Ф., С. А. Таранушенко у контексті мистецтвознавчої, музейної та пам'ятко-охоронної діяльності Слобожанщини	39
Яковлєва Н. О. Репресії в Харківському військовому окрузі в 1937 р.	40
Савєленко І. Ю. І. Г. Старинов — людина-легенда	43
Панченко А. В. Організація медичної допомоги на окупованій території Харківщини	45
Роман І. О. Хроніка відносин держави і церкви радянського періоду	48
Роман І. О. Повітєнні в літературі і мистецтві 60—70-х рр. XX ст.	50
Палтаджян О. Ш. Розвиток літератури на Харківщині в кінці XX ст.	53
Левченко Т. Є. Земельна реформа та основи Земельного кодексу України	55
Шевцов І. П. Актуальність відображення в експозиції розбудови судової гілки влади України	57
Глазкова Л. Ю. Військові Харківщини — учасники міжнародних миротворчих операцій	59
Мартем'янова П. С. К вопросу о прообразе музейно-педагогической деятельности в античном обществе	62
Яковлєв В. М. Поляки на фронтах Другої світової війни. Із досвіду інтерактивної виставки	65
Лобанова (Тортика) М. В. Проблема модернізації та її музейно-комунікаційна інтерпретація	67
Івах О. Д. Основні напрями науково-дослідної діяльності Харківського історичного музею у 2008 р.	68
Орел Л. М. До питання створення наукової експозиції «Харківщина: сучасні здобутки і перспективи»	71
Агасєв І. О. Застосування комп'ютерних технологій у комунікаційній і науково-дослідній роботі музеїв	74

АРХЕОЛОГІЯ.

НАУКОВО-ФОНДОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ

Аксєнов В. С. Проектна документація нової експозиції Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» — свідчення кризи в сучасному музейному будівництві	76
---	----

Бабенко Л. І. Хронологія поховань Протононівського курганного могильника	78
Сніжко І. А. Нові дослідження стоянки пізнього палеоліту біля с. Кам'янка	81
Тортика О. О. Городища СМК VIII—X ст. Верхньодонеччя та повідомлення аль Ідрісі про притоки ріки Русія й міста народу ан-нібарія	83
Єрьомєнко Т. І. Особливості техніки живопису та реставрації творів Є. Г. Волошинова з колекції Харківського історичного музею	84
Сушко В. А., Лисенко О. Л. Костюм як маркер етноїдентифікації	87
Лисенко О. Л. Загальнослов'янські тенденції архаїчного типу російського народного костюма з колекції Харківського історичного музею	88
Буличова В. В. Гетьманський прапор XVII ст. у колекції ХІМ — унікальна пам'ятка України	91
Пашкова Г. В. Мідні монети часів правління Олександра II (1855—1881) у колекції Харківського історичного музею	94
Звержховська П. В. Російські папєрові гроші періоду Першої світової війни та Тимчасового уряду в колекції ХІМ	97
Соколов А. В. Георгіївські нагороди в колекції ХІМ	99
Пантелєй О. М. Економічний розвиток Харківщини у першій половині XIX ст. (за матеріалами фондів колекції ХІМ)	101
Конюшенко Ю. А. Дворянство Харківської губернії	103
Шкільна О. В. Маловідомі заводи фаянсу і фарфору в с. Барашах, Кам'янці й Олевську (нині Ємільчинського р-ну Житомирської обл.) наприкінці XIX — на початку XX ст.	105
Хасанова О. І. Волокитинський завод: історія виникнення та його продукція у фондах Харківського історичного музею	108
Зибіна Т. В. Предмети із сервізів Києво-Межигірського фаянсового заводу в колекції кераміки Харківського історичного музею	110
Бадаєв Д. В. Монументальні англійські танки Mk-V у Харкові	113
Іванова Н. М. Матеріали П. К. Саксаганського в зібранні Харківського історичного музею	115
Горлова Т. А. Матеріали Героя Радянського Союзу Олександра Гордійовича Зубарева в колекції Харківського історичного музею	118
Никиторенко Л. В. Колекція журналів «Современник» у фондах Харківського історичного музею	121

Наукове видання

П'ЯТНАДЦЯТІ СУМЦОВСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник матеріалів наукової конференції,
присвяченої 155-й річниці з дня народження
видатного українського вченого
академіка АН України М. Ф. Сумцова

17 квітня 2009 р.

Відповідальна за випуск *Ольга Сошнікова*
Редактори *Валентина Мац, Олена Трефілова*
Обкладинка *Івана Шевцова*
Художній редактор *Гліб Кіресв*
Технічний редактор *Михайло Теплицький*
Коректор *Лора Мокроусова*

Підписано до друку 10.04.2009. Формат 60×84/16.
Папір офсетний. Гарнітура ТаймсЕТ. Друк ризографський.
Умов.-друк. арк. 7,56. Умов. фарбовідб. 7,91. Обл.-вид. арк. 8,02.
Наклад 100 пр. Вид. № 09-02.

Харківське комунальне видавництво «Оригінал».
61022, м. Харків, пл. Свободи, 5,
Держпром, 6-й під'їзд, 6-й поверх.
Тел.: (057) 705-50-04, 705-50-03.
E-mail: original@intercom.kharkov.ua
Свідцтво серії ДК № 584 від 04.09.2001.

Віддруковано з оригінал-макета
у друкарні ФО-П «Петрова І. В.».
61144, Харків, вул. Гв. Широнінців, 79-в, к. 137.